

वीर सेवा मन्दिर दिल्ली

क्रम संख्या _____

काल नं० _____

स्थान _____

શ્રી પદ્મનંદાચાર્યવિરચિત

અનિત્ય પંચાશત્

દ્વિતી પર્યા

ગુજરાતી અનુવાદક,

ભાયાણી હરિલાલ જીવરાજભાઈ

ભાવનગર-કાઠિયાવાડ

પ્રકાશક,

સ્વ. ગાંધી શિવલાલ રાયચંદભાઈનું

કુટુંબ-ખાતાદ.

પ્રથમાવૃત્તિ વીર સં. ૨૪૭૩ વિ. સં. ૨૦૦૩ મૂલ્ય

૧૫૦૦

વિવેકપ્રાપ્તિ

મ. સં. ૧૯૪૭

જેને મૃત્યુની સાથે મિત્રતા હોય અથવા જે મૃત્યુથી
ત્યાગી છૂટી શકે તેમ હોય અથવા 'હું નહિ જ મરું' એમ
જેને નિશ્ચય હોય તે ભલે સુખે સૂવે.

દેહધારી આત્મા પંથી છે અને દેહ એ ઝાડ છે; આ
દેહરૂપી ઝાડ નીચે જીવરૂપ પંચી-વટેમાર્ગી થાક લેવા બેઠો;
તે પંથી ઝાડને જ પોતાનું કરી માને એ કેમ ચાલે ?

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

स्वयमेव विनश्यति शोककल्लिर्जननस्थितिभङ्गविदो गुणिनः ।

नयनोत्थजलेन च मध्यधियो मरणेन जवन्यमतेर्भविनः ॥

અર્થ:—ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયની પરિપાટિને સમજ-
નાર ગુણીજનનો શોક તેા સ્વયં નષ્ટ થઈ જાય છે, મધ્યમ
બુદ્ધિમાનનો શોક આંખમાંથી બે-ચાર આંસુ ખાળવાથી
શાંત થાય છે; પરંતુ જ્ઞાન્ય મતિમાનનો શોક તેા મરણ
સાથે જ જાય છે.

શ્રી અમિતગતિ આચાર્ય ।

આત્માર્થી સત્પુરુષ શ્રી કાનજી સ્વામી.

સમર્પણ

અધ્યાત્મજ્ઞાનના પ્રેમી, સત્પથાનુગામી, ગુણગ્રાહી,
શાન્ત સ્વભાવી, પરોપકારી, વિશ્વદર્શનરૂપ જૈન ધર્મના

પ્રચારમાં સવિશેષ હિંમતી, બાલ પ્રદાયારી

પરમ કૃપાળુ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ

શ્રી કાનજી સ્વામીના

કરકમલમાં

તમના અનેક સદ્ગુણોમાં અનુરકતદ્વારા શ્રી પદ્મનંદા-
ચાર્યવિરચિત 'અનિત્યપંચાશત્' નામક પ્રકરણનો

આ ગુજરાતી અનુવાદ સાદર સમર્પણ.

૨૪૭૩ દ્વાદશી, યુક્ત ૧
શ્રી કુન્દકુંદપ્રત્યયનંડપોદ્ધૃત
"મોનગઢ."

સંતસેરક,

સાચાણી હરિલાલ જીવરાજસાધ

નિવેદન

ભાઈશ્રી કાન્તિલાલ શિવલાલભાઈ રાયચંદભાઈ ગાંધીએ પોતાની માતૃશ્રીના સ્મરણાર્થે જ્ઞાનદાનમાં ત્રણસો રૂપિયા વાપરવાની ઇચ્છા દર્શાવી એક પુસ્તક લખી આપવાની માંગણી કરી. મારી પાસે અનિત્યપંચાશત પ્રકરણને અનુવાદ હોતો તે મેં તેમને જતાવ્યો; તે તેમને ગમ્યો. આ પ્રદેશમાં શોક જરા લાંબા સમય સુધી પહોંચે છે તેથી લખાણને યથાશક્તિ વિસ્તાર્યું. આ જોઈ ભાઈશ્રી કામદાર ભીખાલાલ વર્ધમાનભાઈ ગઢડાવાળાને પોતાની સ્વૈ પત્ની શાન્તા બેનના સ્મરણાર્થે આ પુસ્તક-પ્રકાશનમાં એકસોએક રૂપિયા વાપરવાની ઉમેદ થઈ; મોંઘવારીના સમયમાં આટલી રકમથી પૂરું થાય તેમ નહોતું, તેથી મારી પાસે શોક પોપટલાલ વીકમશીના આવા જ્ઞાનપ્રચાર નિમિત્તમાં વાપરવાને પડી રહેલા રૂ. ૧૦૦) હતા તેનો આમાં વ્યાજસહ ઉપયોગ કર્યો. તે ઉપરાંત ખારા મૂળજીભાઈ લગવાનજી અમરેલીવાળાએ પોતાનાં સામાયિક સૂત્રના વેચાણની ઉત્પન્ન રકમનો ઉપયોગ મારી પસંદગી અનુસાર વાપરવાની સમ્મતિ દર્શાવવાથી લગભગ રૂ. ૬૦) આમાં વાપરી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

શોકશમનનું એક પુસ્તક ‘પરલોકપ્રકાશ’ થોડા વર્ષ પહેલાં બે આવૃત્તિદ્વારા પ્રગટ થયેલ છે. તે પછી જ્ઞેન શાસ્ત્રાનુસાર તૈયાર કરેલ આ બીજું પુસ્તક કાઠિયાવાડમાં પ્રગટ થતું હોય તેમ લાગે છે. તે વાચકે! અને શ્રોતાઓને અંશતઃ શાન્તિ આપશે તે લીધેલ શ્રમ સફળ થશે.

સ્વ૦ જીજી બાઈન
[ગાંધી શિવભાઈ રાયચંદ્રબાઈના પર્મ પત્ની]

રમરણાંજલિ

૨૪૦ પૂજ્ય વહાલી માતા

માયાપિર્ઈ ગુરુળં ઉવયારો નેય તીરણ કાઉં ।

વિહવેળ સરીરેળ ય કિં વઢુળા એત્થ મણિણ ? ॥

ઐ પૂજ્ય ગુરુ-ચંદન તણી, હતી ભાવના તુજ હૃદયને,
તેનો જ્ઞાન-પ્રસાદ આ, અર્પણ કરું તુજ આત્મને;
સુખિજ્ઞાન એ ગુરુદેવનું, હે માતા ! તુજ સાથ રહો,
ભગવન્ ગજન દુઃખદાવ, છેદી સિદ્ધિ સુખદાયક બનો !

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

તારા ઋણી સંતાનો

ચીમનલાલ

વેણીલાલ

જયા

અનંતરાય

કાન્તિલાલ

કાકુભાઈ

સવિતા

પ્રસ્તાવના

આ ‘અનિલપંચાશત્’ શ્રી પદ્મનન્દિ મુનિવિરચિત ‘શ્રી પદ્મનન્દિ પંચવિંશતિકા’ ગ્રંથનું ત્રીજું પ્રકરણ છે. શ્રી પદ્મનન્દિ નામના અનેક મુનિ, * આચાર્ય, કટારક થઈ ગયા છે, એમ ‘જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ’ નામક ગ્રંથના પાંચમ પરથી જણાય છે. જૈન ઇતિહાસની પૂરી સામગ્રીના અભાવે આ ગ્રંથના કર્તા સંબંધી ખાસ ઇતિહાસ મળતો નથી.

એક જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ નામનો પ્રાકૃત ભાષાનો કરણાનુ-ચોગ વિષયનો ગ્રંથ છે. તેની પ્રશસ્તિમાં લખ્યા મુજબ તે ગ્રંથના કર્તા શ્રી પદ્મનન્દિ મુનિ છે અને તે આ જ છે તેમ વિદ્વા-નોનું માનવું છે. આ ગ્રંથ તેઓશ્રીઓ બારાનગરમાં, શક્તિ ભૂષાલના સમયમાં લખ્યો છે. શ્રી પદ્મનન્દિ મહારાજે તેની પ્રશ-સ્તિમાં પોતાના ગુરુ શ્રી વીરનન્દની, જૈન ભૂપાલ શક્તિની અને બારાનગર શહેરની પ્રશંસા કર્યા ઉપરાંત પોતાની લાયકાત દર્શાવી છે. આટલી હકીકત પરથી તેમનો સમય નિર્ણય કર-વાનો રહે છે.

૧. શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્ય : ચિત્ર નિયમસાર ગ્રંથ પર સંસ્કૃત તાત્પર્ય વૃત્તિ લખનાર શ્રી પદ્મપ્રભમલધારી દેવે તે ગ્રંથના શુદ્ધ ભાવ અધિકાર પર વૃત્તિ લખતાં શ્રી પદ્મનન્દિ પંચવિંશતિકા ગ્રંથના ‘એકત્વ સમિતિ’ પ્રકરણના + ૧૬૦ ઉધૃત કર્યા છે. આ પરથી એટલો નિર્ણય કરી શકાય કે શ્રી પદ્મનન્દિ મુનિ, શ્રી પદ્મપ્રભમલધારી મુનિ પહેલાના હીક્ષિત મુનિ હતા.

* શ્રી દિગંબર સમાજ જેના પ્રાયે પુનઃપુલિતી સદા જોઈ રહ્યો છે એ ‘શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યનું’ કેક નામ ‘શ્રી પદ્મનન્દિ’ ૧૭૭ હર્ષુ:

+ શ્લોક નં—૭૬, ૧૪.

૨. મદ્રાસ પ્રાન્તના પટશિવપુરમ્ ગ્રામમાં એક સ્તંભ પર * પશ્ચિમી ચાલુક્ય રાજા ત્રિભુવનમલ્લ સોમૈશ્વર દેવના સમયનો શક સંવત ૧૧૦૭ [વિક્રમ સંવત ૧૨૪૨] નો એક લેખ (નં. ૨૮) છે; તેમાં લખ્યું છે કે ‘જ્યારે આ જૈન મંદિર બનાવવામાં આવ્યું હતું ત્યારે શ્રી પદ્મપ્રભમલધારી દેવ અને તેમના ગુરુ શ્રી વીરનન્દ સિદ્ધાન્તચક્રવર્તી વિદ્યમાન હતા.’

૩. વળી શ્રી પદ્મપ્રભ મલધારી દેવે પ્રથમોક્ત સંસ્કૃત તાત્પર્યવૃત્તિના પ્રારંભમાં અને પાંચમા અધ્યાયના અંતમાં શ્રી વીરનન્દ આચાર્યના ગુણગ્રામ કરી વન્દના કરી છે.

૪. પ્રથમ દર્શાવી ગયા મુજબ શ્રી પદ્મનન્દ મુનિએ પણ જમ્બૂદ્વીપ પ્રજ્ઞાસિ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં પણ શ્રી વીરનન્દ આચાર્યની પ્રશંસા સહ વન્દના કરી છે.

ઉપરોક્ત સમય અને સંયોગો પરથી બન્ને વીરનન્દ આચાર્ય એક જ હોય તો એવા નિર્ણય પર આવવું પડે છે કે શ્રી પદ્મનન્દ મુનિ અને શ્રી પદ્મપ્રભમલધારી દેવ ગુરુભાઈ હતા.

આથી તેઓ સમકાલિન હોઈ આ બન્ને વચ્ચે થોડા વર્ષનો અંતર હોય. પણ શ્રી પદ્મનન્દ મુનિ પ્રથમ દીક્ષિત મુનિ હતા અને લગભગ (વ. સં. ૧૨૦૦ પહેલાં) હતા એટલું તો ચેષ્ટસ છે. શ્રી પદ્મનન્દ આચાર્ય મહારાજે આ * પાંચવિંશતિકા ને જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞાસિ ઉપરાંત ચરણસાર અને ધર્મરસાયન નામના બીજા બે ગ્રંથો પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલા છે;

બારમી સદીમાં થયેલા આ વિદ્વાન આચાર્યે દિગંબર અવસ્થાએ વનમાં રહી કરુણા બુદ્ધિએ આ અમૂલ્ય ગ્રંથ લખ્યો—

* ૨૧૦ અક્ષર શીતલપ્રસાદજી સમ્પાદિત મદ્રાસ, મૈસુર પ્રાન્તકે પ્રાચીન જૈન રમારક.

છે. આ અંથદ્વારા આત્મહિતકર ધર્મોપદેશ આપી જનસમૂહ પર પરમ ઉપકાર કર્યો છે.

સ્વ૦ પરમ કૃપાળુ પરમ ઉપકારી સદ્ગુરુદેવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ આ અંથને વનશાસ્ત્ર કહ્યું છે. અને સત્શ્રુતની યાદીમાં આ અંથની ગણતરી કરી પ્રતિષ્ઠા સ્થાપી છે.

પદ્મનન્દિ-પંચવિંશતિકા અંથના પઠનથી જિજ્ઞાસુ જૈન ધર્મનો જાણકાર થાય છે, તે ઉપરાંત પોતાના આત્માનું પરમ કલ્યાણ કરી શકે છે. એવા ઉત્તમ અંથમાંનું આ ‘અનિત્ય પંચાશત્’ નામક પ્રકરણ, આત્મ-જિજ્ઞાસુએને, અજ્ઞાની પામર જીવોને તેમજ શોકસંતાપ હૃદયોને સુપથ-દર્શક થાય તે ઉદ્દેશથી પ્રસિધ્ધ કરવાની પસંદગી કરી છે.

ઇષ્ટવિયોગ, અનિષ્ટસંયોગ આદિના પ્રસંગે ગમે તેવું શોકસંતાપ હૃદય બંધું હોય, પણ આ ‘અનિત્ય પંચાશત્’ એક વાર લક્ષપૂર્વક વાંચવામાં આવે તો ખૂબ શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેના પઠનથી ઉદાસીનતા તથા ખેદ દૂર થઈ ચિત્તામાં પ્રસન્નતા અને સરસતા આવી જાય છે; સંસાર, દેહ, લોગના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થઈ હૃદયમાં વિવેક-બુદ્ધિ જાગ્રત થાય છે. સંસારી જનોને તેમની ભૂલો માલૂમ પડી જાય છે અને તેમનામાં ધૈર્ય તથા પુરુષાર્થની માત્રા વૃદ્ધિને પામે છે, જે લોકો શોક-સંતાપમાં આત્મસમર્પણ કરી પોતાના ધર્મો-ર્થાદિ પુરુષાર્થો ખોષ ખેસે છે-અકર્મણ્ય બની જાય છે. મહિ-નાઓ સુધી રાવે-કૂટે છે અને આ પ્રકારે પોતાના શારીરિક, તથા માનસિક બળને ક્ષતિ [હાનિ] પહોંચાડી પોતાનું જીવન એક પ્રકારે દુઃખમય બનાવી દે છે તેમના માટે આવા

+ આ પંચવિંશતિકામાં પણ શ્રી ઋષભજિન સ્તોત્ર અને-
શ્રી જિદેન્દ્ર સ્તોત્ર પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલાં છે.

અંથોનો પરિચય ઘણો જ ઉપયોગી છે; તેવા આત્માઓને તેમનું દુઃખ દૂર કરવામાં અને પોતાની આત્મજાગૃતિ કરવામાં આ પ્રકરણ સહાયક જ છે.

જેનેતર સમાજમાં સ્વજનના મૃત્યુ બાદ ગરુડપુરાણ, કુરાન આદિ અંથો વાંચવામાં આવે છે તેવી રીતે જૈન સમાજમાં આવા અંથોનું વાંચન કરવા-કરાવવાની જરૂર છે. આથી શોક શમે છે અને દૃઢ્ય વૈરાગી બને છે; તેવા પ્રસંગે એકત્ર થઈને થતા નિંદા-કુથડીના પ્રસંગો બંધ પડે છે ને તેના બદલે પવિત્ર વિચારો સ્પુરે છે, જ્ઞાન-શીલ-તપ-ભાવ પ્રત્યે રુચિ વૃદ્ધિને પામે છે, અર્થાત્ અશુભ ભાવ મટી શુભ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે આવા શોકશમનકારક અંથોની જેન સમાજમાં પ્રચાર થવાની બહુ આવશ્યકતા છે.

આ અંથની ભાષા સંસ્કૃત હોવાના કારણે સમાજ ઘણું વર્ષો સુધી તેના લાભથી પ્રાયઃ વંચિત હતો. એ જાણી લગભગ ૪૪ વર્ષ પહેલાં આ પરનોપકારી પ્રકરણનો હિન્દી પદ્માનુવાદ શ્રીયુત પંડિત જીગલકિશોર મુખતારે રચ્યો હતો; અને પંડિત શ્રી નાથુરામ પ્રેમીજીએ પ્રકાશિત કર્યો હતો; તેનું સંશોધિત, પરિવર્તિત અને ભાવાર્થ સહ સંવધિત હિન્દી સંસ્કરણ લગભગ એ વર્ષ પહેલાં પંડિત શ્રી જીગલકિશોરજીએ પ્રગટ કર્યું છે; તે અનુવાદમાં મૂળ વસ્તુ છૂટી ન બળ્ય, આચાર્ય મહોદયના કહેલા ભાવ બરાબર સચવાઈ રહે અને અનુવાદની ભાષા સરલ રહે તે બાબતનું તેમણે ધ્યાન રાખ્યું છે; તે તૈયાર સામગ્રીનો આજુગરાતી અનુવાદ છે. તે

* આવા એક ગુજરાતી અનુવાદ શ્રીયુત માલવી મોતીલાલ ત્રીકમદાસ તરફથી વિ. સં. ૧૯૬૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે; તેમજ એ મરાઠી ભાષાતર મરાઠી પદ્માનુવાદ સહ પણ થયેલા છે.

કરવામાં કેવી સફલતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે વિચારવાનું વિદ્વાન પાઠકો પર છોડું છું. પરંતુ આ અમૃત લોજન પીરસવાનો યથા તો શ્રીચુત પંડિત જુગલકિશોર મુખર્તારને ઘટે છે.

આ પુસ્તક સંસ્કૃત, હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસીને ઉપયોગી થવા માટે આમાં મૂળ શ્લોક, પં. શ્રી જુગલકિશોર રચિત હિન્દી પદ્યાનુવાદ અને તેમના હિન્દી ભાવાર્થને ગુજરાતી અનુવાદ દાખલ કરેલ છે.

વિશેષમાં આ ગ્રંથની વસ્તુને સમૃદ્ધ કરવા નિમિત્તે તથા વાચકોને વધુ દિવસો સુધી શોકશમનકારક ઓધામૃત મળવા નિમિત્તે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન અધ્યાત્મી આચાર્ય મહારાજો ને વિદ્વજ્જનો-કથિત સદુપદેશના અવતરણો પુસ્તકમાં લથ પાદ-(ટપ્પણ)માં ઉમેર્યા છે.

આ પ્રકરણ તૈયાર કરતી વખતે શ્રીમાન હીરાચંદ નેમચંદ દોશી સંપાદિત તથા ૫૦ શ્રી ગણધરલાલ રંત ન્યાય-શાસ્ત્રી સંપાદિત શ્રી પદ્મનન્દિ પંચવિંશતિકા ગ્રંથની સહાય લીધી છે.

પં. શ્રી જુગલકિશોરજીએ આ ગુજરાતી અનુવાદ પ્રગટ કરવાની સમ્મતિ આપ્યા ઉપરાંત પ્રેમપૂર્વક એક નકલ વિશેષ સંશોધિત કરીને મોકલવા તરફી લીધી છે તે બદલ તેમનો હૃદયપૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

પૂજ્ય સુરખી ભાઈશ્રી રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશીએ આ પુસ્તક સાદાંત જોઈ જવા પ્રેમપૂર્વક તરફી લીધી છે; આથી આચાર્ય દેવના મનનીય શાસ્ત્રોક્ત ભાવો [આશયો] સચવાઈ રહ્યા છે એ માટે મને બહુ આનંદ થાય છે.

પ્રાકૃત ભાષાના વિદ્વાન શ્રી અમૃતલાલ ગોપાણી આ પુસ્તક જોઈ ગયા છે તેથી શ્લોકોમાં ભૂલો રહેવા સંભવ નથી, છતાં ત્રહી હોય તો વાચક વર્ગ ક્ષમા કરે

તેવી પ્રાર્થના છે. વિશેષમાં આ પુસ્તકનું વાંચન લાંબો સમય ચાલે તે આશયથી પરમોપકારી કૃપાળુ દેવ શ્રી રાજચંદ્રે શારીરિક વેદના અંગે, મૃત્યુભયનિવારણ અંગે વચનામૃતો દ્વારા તથા પરિચયી શોકસંતપ્ત કુટુંબોને હિલાસા-પત્રો દ્વારા સદ્બોધ આપ્યો છે તે અત્રે દાખલ કરેલ છે. આ સંગ્રહ ‘રાજ-પત્રાવલિ’ શીર્ષકથી આ પુસ્તકમાં દાખલ કરેલ છે.

પ્રાસંગિક વિષયને અનુરૂપ ઉત્તમ ને ઉપયોગી હિન્દી કાવ્ય ‘અનિત્યતા’ જે અમુક વર્ષો પહેલાં અનેકાંત માસિક વર્ષ ખીજમાં પ્રગટ થયેલ છે ને જેના રચયિતા શ્રી શોભાચન્દ્ર ભારિદ્વ ન્યાયતીર્થ છે તેને સ્થાન આપ્યું છે.

અનિત્ય પંચાશત અઠાવનમા પૃષ્ઠે પૂણી થઈ જતું હતું તેથી તેને લગતો ચોથો ફરમો પૂરો કરવા માટે આ જ આચાર્ય દેવે રચેલ વૈરાગ્યપૂર્ણ ‘બાર અનુપ્રેક્ષા [ભાવના]’ ઉમેરી સદુપદેશની વૃદ્ધિ કરી છે. આશા છે કે આ પુસ્તકનું મનનપૂર્વક વાંચન, અવજ્ઞ વાચક અને શ્રોતાના હૃદય ઉપર એવો પ્રભાવ પાડશે કે તેમને સ્વચ્છ પ્રત્યેન મોહવશાત્ થતા શોકસંતાપો શમાવશે એટલું જ નહિ પણ વિપયવાસનાના ત્યાગ સહ જીવન-ધારાનું પરિવર્તન કરવા અને આત્મોન્નતિ કરવા અંશતઃ પ્રેરણા આપશે. હેવટમાં શ્રી પદ્મનન્દિ આદિ આચાર્યોએ કરેલ સદુપદેશદારઃ પરમોપકાર, વિદ્વજ્જનોએ દર્શાવેલ સહાનુભૂતિ, આત્મજનોએ દર્શાવેલ પ્રેમ અને દાતાઓએ કરેલ લક્ષ્મીને સદુપયોગ-તે સર્વ માટે સર્વનો હૃદયપૂર્વક આભાર માની વિરમુ છું.

સંત સેવક,

ભાયાણી હરિલાલ જીવરાજભાઈ.

સુભાષિત રત્નસંદોહ

પુરુષસ્ય વિનશ્યતિ યેન સુખં વપુરેતિ કૃશત્વમુપૈત્યબલં ।
મૃતિમિચ્છતિ મૃચ્છતિ શોકવશસ્ત્યજતેનમતસ્ત્રિવિધેન બુધાઃ ॥

અર્થ, —જે શોકને વશ પડવાથી, મનુષ્યના સુખનો નાશ થાય છે, શરીર કૃશ થાય છે, નિર્બળતા પગદોળે જમાવે છે, મૂર્છા આવે છે અને મરણને શરણુ થવાની પ્રમજા ધૃચ્છા થાય છે; તેથી હે બુધજનો ! મન, વચન અને કાયાથી શોકને ત્યાજ્ય ગણે.

ઉદિતઃ સમયઃ થયતેઽસ્તમયં કૃતકઃ મકલો લભતે વિલયં ।
સકલાનિ ફલાનિ પતન્તિ તરાઃ સફલા જલધિ મમુપૈતિ નદી ॥
સકલં સરસં શુષિમેતિ યથા મકલઃ પુરુષો મૃતિમેતિ તથા ।
મનસેતિ વિચિન્ત્ય બુધો ન શુચં વિદધાતિ મનાગપિ તત્ત્વરુચિઃ ॥

અર્થ:—ઉદય પામેલ દિવસ અવશ્ય અસ્તને પ્રાપ્ત થાય છે, જેની ઉત્પત્તિ છે તે સર્વ વિલયને પામે છે, વૃક્ષ પરના સર્વ ફળો ખરી પડે છે, સમસ્ત નદીઓ સાગરને મળે છે, જે રસાદ્ર છે તે સર્વ સુકાય છે તેમ, જે મનુષ્યો જન્મે છે તે અવશ્યમેવ મૃત્યુને પામે છે એમ [સંસારની ઉત્પત્તિ-લય ચુક્ત સ્થિતિનો] મનથી વિચાર કરો તત્ત્વરુચિ બુધજન જરાપણુ શોક કરતો નથી.

યદિ રક્ષણમન્યજનસ્ય ભવેદ્યદિ કોઽપિ કગેતિ બુધઃ સ્તવનં ।
યદિ કિંચન સૌખ્યમથ સ્વતનોર્થદિ કશ્ચન તસ્ય ગુણો ભવતિ ॥
યદિ વાઽઽગમનં કુરુતેઽત્ર મૃતઃ સગુણં મુવિ શોચનમસ્ય તદા ।
વિગુણં વિમના બહુ શોચતિ યો વિગુણાં સ દશાં લભતે મનુજઃ ॥

યાદિ અન્ય જનનું રક્ષણ થતું હોય વા કોઈ બુધજન પ્રશંસા કરતો હોય, યદિ પોતાના શરીરને કોઈ સુખ પ્રાપ્ત થતું હોય વા કોઈ સફળતાની પ્રાપ્તિ થતી હોય, યદિ મરેલાં સજીવન થઈ પાછા આવતા હોય તો તો તે મનુષ્યનો શોક કરવો સાર્થક છે; પરંતુ આ ગાંઠિલું તે કાંઈ બનતું નથી. તેથી જે મનુષ્ય શૂન્ય વિચિત્ર વ્યર્થ બનું શોક કરે છે તે નિર્ગુણ દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

દદાતિ યોઽન્નત્ર મયે શરીરિણામનેકધા દુઃસ્વપ્નસદ્યમાદતં ।

इहैव कृत्वा बहु दुःस्वपद्विति न सेव्यते शोकरिपुः कथं बुधैः ॥

જે શોક, ચરભવમાં જીવેલાં અનેક પ્રકારના અસહ્ય દુઃખો ભોગવે છે અને આ ભવમાં પણ બહુ દુઃખ આપે છે તે [બાળને ભવમાં દુઃખદાયી] શોક શત્રુને. ડાહ્યા પુરુષો શામાટે સેવે! અર્થાત્ બુધજનો શોક કરતા નથી.

पूर्वोपार्जितपपाकवशतः शोकः समुत्पद्यते,

धर्मात्सर्वसुखाकाराज्जन्मतान्नश्यत्ययं तत्त्वतः ।

विज्ञायेति समस्तदुःखसकलामूलो भवोर्वीरुहः,

संसारस्थितिवेदिर्भिवृधजनैः शोकस्त्रिधा त्यज्यते ॥

અર્થ:—પૂર્વોપાર્જિત પાપકર્મવશ, કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે શોક, સમસ્ત સુખની આણરૂપ જિન ધર્મના અવલંબનથી અવશ્ય નષ્ટ થાય છે એમ તત્ત્વથી વિચારી, સંસારસ્થિતિના બાણનારા બુધજનો, સમસ્ત પ્રકારના દુઃખોના મૂળરૂપ, ભવ-વૃક્ષ સમાન શોકના મન-વચન કાયાથી ત્યાગ કરે છે.

શ્રીઅમિતગતિ આચાર્ય ।

अनित्यता

[ले० श्री शोभाचन्द्र भागिल, व्यायतीर्थ]

दहला देता था वीरों को जिनका एक इशारा,
जिनकी उँगली पर नचता था यह भ्रमंडल सारा ।
थे कल तक जो शूरवीर रणधीर अभय सेनानी,
पड़े तड़पते आज न पाते हैं चुल्लु-भर पानी ! ॥ १ ॥
अमर मानकर निज जीवन को पर-भव हाथ भुलाया,
चाँदी-सोने के ढुङ्गों में फूला नहीं समाया ।
देख मूढता यह मानव की उधर काल मुस्काया,
अगले पल ले चला यहाँपर नाम-निशान न पाया ! ॥ २ ॥
उच्छासों के मिष से प्रतिपल प्राण भागते जाते,
बादल की-सी छाया काया पा कर क्या इठलाते ?
कौन सदा रख सका इन्हें फिर क्या तू ही रख लेगा ?
पा यम का संकेत तनिक-सा तू प्रस्थान करेगा ? ॥ ३ ॥

१ डरामणि. २ तरफडता. ३ खोबा. ४ यम. ५ हांसी
करी. ६ अहंकार करे. ७ थोड़ाक-सहज.

विजली की क्षण-भंगुर आभा कहती देखो-आओ,
 तेरे-मेरे जीवन में है कितना भेद बताओ ?
 जल-बुद्-बुद् मानों दुनियां को अमर सीख देता है-
 मौत तभी से ताक रही जब जीव जन्म लेता है ॥ ४ ॥

बड़े मोर चहुँ ओर ललाई जो भू पर छाई थी,
 नभ से उतर प्रभा दिनकर की मध्य दिवस आई थी ।
 सन्ध्या-राग रंगीला मन को तुरत मोहने वाला,
 हाथ ! कहाँ अब जब फैता है यह भोग तम काजा ! ॥ ५ ॥

लहरें लोल जलधि है अपनी आज जहाँ लहराता,
 हा ! संस्मर मरुस्थल उसको थोड़े दिन में पाता !
 मनहर कानन में सौरभ-मय सुंदर सुमन खिले हैं,
 आँधी के हलके झोंके से अब वे धूल मिले हैं ! ॥ ६ ॥

है संसार सराब नहाँ है पथिक आय जुट जाते,
 ले कर टुक विश्राम राह को अपनी-अपनी जाते ।
 जो आये थे गये सभी, जो आये हैं जाएँगे,

८ प्रभा. ९ प्रभात. १० चारे. ११ दिशा. १३ सुखी. १२
 अंधकार. १४ सुंदर. १५ समुद्र. १६ रणप्रदेश. १७ घन.
 १८ सुगंधी. १९ वाषाझोडु २० झोक.

२१ धर्मशाला. २२ एकत्र साथ ले. २३ थोड़ोक. २४ रस्ते.

अपने-अपने कर्मों का फल सभी आप पाएँगे ॥ ७ ॥

जीवन-तन-धन-भवन न रहि हैं, स्वजन-प्राण छूटेंगे,
दुनियाँके संबंध विदाई की वेला टूटेंगे ।

यह क्रम चलता रहा आदि से, अब भी चलता भाई,
संयोगों का एकमात्र फल-केवल सदा जुदाई ॥ ८ ॥

कोटि-कोटि कर कोट ओटमें उनकी तू छीप जाना,

पद-पद पर प्रहरी नियुक्त करके पहरा बिठलाना ।

रक्षण-हेतु सदा हो सेन सजी हुई चतुरङ्गी,

काल बली ले जाएगा तार्कंग^{२८} साथी-सङ्गी ॥ ९ ॥

धन-दौलत का कहाँ ठिकाना, वह कब तक ठहरेगी ?

चारु सुयश की विमल पताका क्या सदैव फहरेगी ?

पिता-पुत्र-पत्नी पोतो का संग चार दिन का है,

फिर चिर-काल त्रियोग-वेदना-वेदन-फल इनका है ॥ १० ॥

जीवन का सौन्दर्य सुनहरा शैशवे^{३३} कहाँ गया रे ?

आंधी-सा मतमाता यौवन भी तो चला गया रे !

अर्द्ध मृत्युमय बृढापन भी जाने को आया है,

हा ! सारा ही जीवन जैसे बादल की छाया है ! ! ॥ ११ ॥

२५ भोंयरामां. २६ पहेरेदार. २७ सेना. २८ जोई रहेशो.

२९ उत्तम. ३० फरकशे.

३१ पौत्र. ३२ सोनेरी. ३३ ब्रह्मावस्था. ३४. बाबाझो.

झाथी ब्यापेल अधकार.

શ્રીપદ્મનન્દાચાર્યવિરચિત

અનિત્ય પંચાશત્

હિન્દી પદ્યાનુવાદ અને ગુજરાતી ભાવાર્થ સહ

•••••

મંગલાચરણ

આર્યા

જયતિ જિનો ધૃતિધનુષામિષુમાલા ભવતિ યોગિયોધાનામ્ ।

યદ્ વાકકરુણામયપિ મોહરિપુપ્રહતયે તીક્ષ્ણા ॥ ૧ ॥

આર્યાઊર્ધ્વ

જિનકે વચન કરુગ મો, શરગણ હોં મોહ-શત્રુ નાશનકો ।

ધૈર્ય-ધનુર્ધર-યોગી-સુમટ્યોકે જયહુ સુ-જિનદેવ ॥ ૧ ॥

૧ આ છન્દના ચાર ચરણમાં ક્રમશઃ ૧૨, ૧૮, ૧૨, ૧૪
માત્રાઓ હોય છે.

ભાવાર્થ—મોહ-રાત્રુનો વિનાશ કરવા અર્થે જેમના કરુણ [દયામય] વચન પશુ ધૈર્ય-ધનુષ ધારણ કરનાર યોગીરૂપ યોધાઓના તીક્ષ્ણ બાણસમૂહ બની જાય છે અર્થાત્ જેના અહિંસા ધર્મોત્તમક વચનોનો આશ્રય લઈ સમ્યક્ પ્રયોગ કરી યોગીજન પોતાના મોહરાત્રુનો નાશ કરી નાંખે છે તે શ્રી જિનદેવ-કર્મશત્રુઓના નાશ કરનાર શ્રી અહિંસા પ્રભુ-જયવન્ત હો-ભવ્યજનોના હૃદયમાં તેમનો પ્રભાવ સદાય અંકિત રહો. ૧.

મનુષ્યદેહનું અનિત્યપણું:—

શાર્દૂલવિકીરિત છન્દ

યદ્યેકત્ર દિને ન મુક્તિરથવા, નિદ્રા ન રાત્રી મથેત્,
ત્રિદ્રાત્યમ્બુજપત્રવદ્દહનતોઽમ્યાશસ્થિતાયદ્ ધ્રુવમ્ ।
અસ્ત્રવ્યાધિજલાદિતોઽપિ મહસા, યચ્ચ ક્ષયં ગચ્છતિ,
ભ્રાતઃકાઽત્ર +શરીરકે સ્થિતિમતિ, -નાશોઽસ્ય કો વિસ્મયઃ ॥૨॥

+શરીર સ્થિર નથી અને અનેક પ્રકારે ક્ષીણ થાય છે એવું કથન પરમ કૃપાળુ શ્રી કૃ-દકૃન્દાચાર્ય દેવે ‘ભાવપાહુડ’ આ કલ્પું છે:—

વિસવેયણરત્તવચયમયસત્થગ્ગહણસંકિલેસાણ ।
આહારસ્તાસાણં ણિરોહણા સ્વિજ્જપ આઝ ॥ ૨૫ ॥
દિમ્મજલણમલિલ્લગુરુયરપલ્લવયતરુરહણપટ્ઠણમંગેહિં ।
રસવિજ્જજાંયધારણ અણયપસંગેહિં સિવિહેહિ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—વિષ, વેદના, રસિરનો ક્ષય, ભય, શબ્દવાત, સંકલેશ પરિણામ, આહારની અપ્રાપ્તિ, ધાસનિરોધ, દિમ્મ, અગ્નિ, જલ,

નરેન્દ્ર છન્દ

एक दिवस भोजन न मिले या नौद न निशको आवे,
अग्नि-समीपी अम्बुज-दल-सम वह शरीर मुरझावे ।
शस्त्र-व्याधि-जल आदिकसे भी क्षणभरमें क्षय हो है,
चेतन ! क्या थिर-बुद्धि देहमें ? त्रिनशत अचरज को है ? ॥२॥

આવાધી:-જો એક જ દિવસ ભોજન ન મળે અથવા શત્રે નિદ્રા ન આવે તો તે શરીર, અગ્નિ સમીપ રહેત કમલપત્રની જેમ કરમાય છે-શિથિલ થાય છે; તે ઉપરાંત શસ્ત્રથી, રોગથી અને જલ આદિથી આ શરીર શીઘ્ર જ નાશ પામે છે. છેદાઈ, બેદાઈ, કપાઈ, પીડાઈ, વિકૃત ઘઈ, પાણીમાં ડૂબી, અગ્નિથી બળી પવનાર્દ્રથી પ્રતાડિત થઈ, સર્પાદિથી હંશાઈ, વિષથી મૂર્ચ્છિત થઈ, વિજળી પડવાથી, પર્વત આદિ પરથી પડી જવાથી, માળના કાટ નીચે દબાવાથી, શ્વાસોર્ચ્ચાસ રૂધાવાથી—Heart fail થવાથી, વિકાર-ગ્રસિત થઈ ક્ષણભરમાં મરણને શરણુ થાય છે. અથવા તો એમ કહીએ કે જ્યાં ને ત્યાં રામ પામી જાય છે. માટે હે ચેતન ! વિચારવાન લાઈ ! આવા ક્ષણભંગુર દેહમાં સ્થિરતાની ખુશ્ખિ કેવી ? અથવા તો એના નાશમાં આશ્ચર્ય શું ? તેમાં તો નથી સ્થિરતાની વાત, તેમ જ તેના નાશમાં નથી કોઈ પણ આશ્ચર્યજનક સ્થાન. ૨.

મહાપર્વત કે વૃક્ષ પર ચડતાં પડવાથી શરીરના ભંગ, રસ ખનાવવાની વિદ્યાના પ્રયોગથી અને વિવિધ બન્યાની પ્રસંગો (ચોરી, વ્યભિચાર)—થી આયુનો ક્ષય થાય છે. તો હે મિત્ર ! આવી રીતે શરીરનું અકાલ મૃત્યુ થાય છે તેમાં સ્થિરતાની ખુશ્ખિ કેવી ?

[૪]

કાયા-કુટીરું સ્વરૂપ:—

* દુર્ગન્ધાઽશુચિધાતુભિત્તિકલિતં, સઙ્છાદિતં ચર્મણા,
વિષ્મૃત્તાદિભૃતં ક્ષુધાદિવિલસદુઃસ્વાસુભિશ્છિદ્રિતમ્ ।
કિલ્લં કાયકુટીરકં સ્વયમપિ પ્રાપ્તં જરાવહ્નિના,
ચેદેતત્તદપિ સ્થિરં શુચિતરં મૃદો જનો મન્યતે ॥ ૩ ॥

ચર્મ-મદો દુર્ગન્ધ-અશુચિમય-ધાતુ-કુમોત-ધિરી હૈ,
ક્ષુધા-આદિ દુઃસ્વ-મૂમક-છિદ્રિત મલ-મૃત્તાદિ-ભરી હૈ ।
જરત સ્વયં હી જરા- વહ્નિસે કાય-કુટો મલ જાને,
મૂદ મનુષ્ય હૈં જનને પર મી જો ધિર-શુચિતર માને ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ:—સર્વ બાણે છે કે આ શરીર અંપડી દુર્ગન્ધ અને
અશુચિ ધાતુરૂપ [બોદી] ભીંતોથી ઘેરાયેલી છે, ઉપરથી 'આમ-

ગીતિ

* બાણ મૂત્ર ને મળતી, રોગ જરાનું નિવાસનું ધામ;
કાયા એવી મણીને, માન ત્યજને કર સાર્યક આમ.
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

વળી શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય લગવાને 'ભાવ પાઠુડ'માં દેહનું સ્વરૂપ
એવું કહ્યું છે કે:—

મંસદ્વિસુકસોણિયપિત્તસલ્લક્ષણમદુર્ગન્ધં ।
સ્થિરસલ્લક્ષણમિત્તભરિયં ચિત્તેદિ દેહકંડ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—હે જીવ ! મંસ, હાડ, વીર્ય, રુધિર, પિત્ત, આંતર્યી
હરતી મુડા જેવી દુર્ગન્ધથી યુક્ત તથા અપકવ મલસહિત બળખા,
અર્ધા અને પર આદિ અપવિત્ર વસ્તુઓથી ભરેલ આ દેહરૂપી ધડાનું
સ્વરૂપ વિચાર.

હાથી મઢાયેલી છે. અંદર મલ-યૂત્ર આદિથી ભરેલી છે, કીડા કરતા કુખા-તૃષા આદિ દુઃખરૂપ ઊંદરોથી છિદ્રિત છે અર્થાત્ બૂખ-તરસ આદિ દુઃખરૂપ ઊંદરોએ છિદ્ર પાડ્યા છે અને સ્વયં, વૃદ્ધાવસ્થારૂપ અમિથી ભળી રહી છે દિન પ્રતિદિન પોતે જ વૃદ્ધાવસ્થામાં પરિણત થઈ જીર્ણ થતી જાય છે. આવું હોવા છતાં પણ જે, આ કાયા-કુટીને સ્થિર અને અતિ પવિત્ર માની રહે છે તે મૂઠ મનુષ્ય છે-મોહને વશીભુત અજ્ઞાની જીવ છે. ૩.

જગતના ક્ષણભંગુર પદાર્થોનું સ્વરૂપ:—

* અમ્મોવુદ્વુદમન્નિમા તનુરિયં શ્રીન્દ્રજાલોપમા,
દુર્વાતાહતવારિવાહમદૃશાઃ કાન્તાઽર્ધ-પુત્રાદયઃ ।
મૌર્યં વૈષયિકં સદૈવ તરલં મત્તાજ્ઞનાઽપાજ્ઞવત,
તસ્માદંતદુપપ્લવામિવિપયે શોકેન કિં કિં મુદા ॥ ૪ ॥

જલ-હુદ્હુદ-સમ હૈ તનુ, લક્ષ્મી ઇન્દ્રજાલવત્ માનો,
તોત્ર પવન-હત મેઘ-પટલ-સમ ધન કાન્તા સુત જાનો ।
મત્ત ત્રિયાકે ડ્યોં કટાક્ષ ત્યોં ચપલ વિષય-સુખ સારે,
હમસે ઇનકો પ્રાપ્તિ-નાસ્તિમેં, હર્ષ- શોક ક્યા પ્યારે ? ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થ:—આ શરીર પાણીના પરપોટા જેવું ક્ષણભંગુર છે, લક્ષ્મી ઇન્દ્રજાળની જેમ માયામય છે-ક્ષણભરમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. સ્ત્રી, ધન, પુત્ર, મિત્ર, ખાંધવ અને માતા-પિતાદિની

* [વદ્યુત્ લક્ષ્મી પ્રભુના પતંગ, આયુષ્ય તે તો જલના તરંગ;
પુરંદરી ચાપ અનંગ રંગ, શું રાચીએ ત્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ.

શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્ર.

[૬]

સ્થિતિ તીવ્ર પવનથી પ્રતાડિત થઇ છિન્નશિન્ન થતા દેખાતાં ને વિલીન થતાં વાદળા જેવી છે અને ઇન્દ્રિયોના વિષય-સુખ કાર્યોન્મત્ત સ્ત્રીના કટાક્ષ જેવાં ચંચળ છે-કામિનીના તિર્યગ્દષ્ટિ-સંચાલનની જેમ, તે [સુખો] પશુ ક્ષણ-ક્ષણમાં બદલાતા રહે છે, અતઃ આવા શરીર આદિની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ કરવાથી અને તેની નાશિતમાં શોક કરવાથી શો ફાયદો છે. ? કાંઈ પશુ લાલ નથી. ૪.

નોંધ-એક વાત આખલગોપાલ પ્રસિદ્ધ છે કે જે જન્મેજ છે તે અવશ્યમેવ મંશે-નાશ પામશે; માટે કાલા, સમજી જનોએ બાળ-કના જન્મ, હકમી આદિની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ અને તેમના વિયોગમાં શોક ન કરવો જોઈએ, અને યથાશક્ય પુરુષાર્થ દ્વારા આત્માનું જ કલ્યાણ કરવું જોઈએ.

આત્મસ્વરૂપચિન્તનનો ઐધઃ—

+ દુઃસ્થે વા સમુપસ્થિતેડથ મરણે શોકો ન કાર્યો બુદ્ધૈઃ,
સમ્બન્ધો યદિ વિગ્રહેણ યદયં સમ્ભૂતિદાત્રી તયોઃ ।
તસ્માત્તત્પરિચિન્તનીયમનિશં, સંતારદુઃસ્વપ્રદો,
યૈનાડસ્ય પ્રમવઃ પુરઃ પુનરપિ પ્રાયો ન સમ્ભાવ્યતે ॥ ૫ ॥

+શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીએ પશુ ‘ હષ્ટોપદેશ ’ ગ્રંથમાં શરીરનો ત્યાગ સૂચવ્યો છે:—

દુઃસ્થસંદોહમાગિત્વં સંયોગાદિદ્વ દેહિનામ્ ।

તથજામ્યેનં તતઃ સર્વં મનોબાહ્યકાચકર્મભિઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:-શ્રવણે શરીરાદિના સંબંધથી દુઃખસમૂહના ભાગી થવું પડે છે, તેથી મન-વચન-કાયાની ક્રિયાવડે એ સર્વનો ત્યાગ કરું છું, અર્થાત્ એ સર્વને પોતાના માનતો નથી.

કાયા જનની દુઃખ-મરણકો હુઆ યોગ યદિ યાસે,
તો ફિર શોક ન બુધજન કીજે મરતે વા દુઃખ આતે ।
આત્મસ્વરૂપ વિચારો તવ તો નિત તજ આકુલતાઈ,
સંભવ હો ન કમો ફિર જિસ સે દેહ-જન્મ દુઃખદાઈ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—દેહ તો દુઃખ અને મરણની જનની છે-દુઃખ અને મરણ એનાથી ઉત્પન્ન થાય છે, યદિ કાયા ન હોય તો આત્માને દુઃખ ઉકાવવું ન પડે અને મરણ પણ ન હોઈ શકે. જો કાયા સાથે આત્માનો સંબંધ છે તો પછી બુદ્ધિજનોએ જેનું સંબંધાવસ્થામાં હોવું અવશ્યભાવી છે એવું દુઃખ અથવા મરણ ઉપસ્થિત થયે, શોક ન કરવો જોઈએ; તેને બદલે તેમણે તો સદાય નિરાકુલ થઈ બહિરાત્મ-બુદ્ધિના ત્યાગપૂર્વક + આત્મ-સ્વરૂપનો-પોતાની મુક્તિનો વિચાર કરવો જોઈએ કે જેથી દુઃખદાયી દેહનો ફરી ફરી જન્મ જ ન સંભવે. ૫.

શોકાદુરના પુરુષાર્થ નિષ્કળ:—

દુર્વાર્જિતકર્મકારણવશાદિષ્ટ પ્રનષ્ટે નરે,
ચલ્લોકં કુરુતે તદત્ર નિતરામુન્મત્તલીલાયિતમ્ ।

+શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીએ 'છટ્ટોપદેશ'માં આત્મસ્વરૂપ-ભાવના કહી છે. તે ઉપયોગી હોઈને અત્ર દાખલ કરી છે:—

ન મે મૃત્યુઃ ક્રુતો મીતિ, - ન મે વ્યાધિઃ ક્રુતો વ્યથા

નાહં બાલો ન વૃદ્ધોઽહં, ન યુવૈતાનિ પુદ્ગલે ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—મારું (આત્માનું) મરણ થતું નથી તેથી મને ડર નથી, અને વ્યાધિ થઈ શકતી નથી તેથી મને કોઈ પણ દુઃખ નથી, વળી હું બાલક, વૃદ્ધ અને યુવાન પણ નથી; કેમકે મેં સર્વ વિકાર પુદ્ગલના છે.

યસ્માન્નત્ર કૃતે ન સિદ્ધયતિ કિમપ્યેતત્ પરં જાયતે,
નશ્યન્ત્યેવ નરસ્ય મૃદમનસો ધર્માર્થિકામાદયઃ ॥ ૬ ॥

દુર્નિવાર-નિજકર્મ-હેતુ-વશ ઇષ્ટ સ્વજન મર જાવે,
જો उस પર વહુ શોક કરે નર વહ ઉન્મત્ત કહાવે ।
ક્યોં કિ શોકસે સિદ્ધિ નહીં કુછ, હાં इतना फल होवे,
मृदमना वह मानव अपने धर्मार्थिक खोवे ॥ ६ ॥

ભાવાર્થ:-જ્યારે પોતાના પૂર્વેપાજિત દુર્નિવાર કર્મકારણ-
વશાત્ કોઈ ઇષ્ટ સ્વજન મરણ પામે ત્યારે તેના માટે શોક કરવો-
રહવું તે ઉન્મત્તોની લીલા સમાન છે અને તેથી તેમ કરનારને
પાગલ સમજવો ભેદબે. કેમકે રહવાથી કોઈ સિદ્ધિ થતી નથી.
હા ! એટલું ફળ જરૂર મળે છે કે એવા શોકાકુલ મુઠ મનુષ્યના
ધર્મ, અર્થ કેમ અને ભોક્ષ-એ ચારેય પુરુષાર્થ નાશ પામે છે.
શોકાવસ્થામાં નથી ધર્મધ્યાન બનતું, નથી અર્થોપાર્જન થતું,
નથી ઇન્દ્રિયવિષયો સધાતા તેમજ નથી ભોક્ષ-સાધના બનતી.
ચારેય પુરુષાર્થો તે મુઠ મનુષ્ય ખોઈ બેસે છે. ૬.

उपेन्द्रवज्रा

उदेति पाताय रविर्यथा तथा,
शरीरमेतन्ननु सर्वदेहिनाम् ।
स्वकालमासाद्य निजे हि संस्थिते,
करोति कः शोकमतः प्रबुद्धधीः ॥ ७ ॥

*હો કર ઉદિત સૂર્યમંડલ જ્યો પા સ્વ-કાલ છિપ જાવે,
 દેહધારોર્યોના તનુ ત્યોં યહ ઉપજે ઔ' નશ જાવે ।
 હસતે પા કર જો સ્વ-કાલ નિજ દૃષ્ટ સ્વજન મર જાવે,
 ઉસ પર શોક કરે કો ભવિજન ? જો સુબુદ્ધ કહલાવે ॥ ૭ ॥

ભાવાર્થ:-જેમ સૂર્ય પ્રાતઃકાળે ઉદયને પ્રાપ્ત થાય છે અને સાંજે સ્વ સમય પૂરો કરી અસ્તને પામે છે-છુપાઈ જાય છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓના દેહ ઉપજે છે અને આયુ પૂર્ણ થતાં વિનાશ પામે છે. તેના માટે એવો કથો સુબુદ્ધ જન હોય કે જે શોક કરે ? બુદ્ધિમાન તો જરા પણ શોક કરે નહિ; ફક્ત બહિરાત્મદષ્ટિ-મૂઠ જન શોક કર્યા જ કરે. ૭.

આચાર્યદેવ શોક દૂર કરવાનો ઉપાય દર્શાવે છે:—

भवन्ति वृक्षेषु पतन्ति नूनं पत्राणि पुष्पाणि फलानि यद्वत् ।
 कुलेषु तद्वत् पुरुषाः किमत्र हर्षेण शोकेन च सन्मतीनाम् ॥ ८ ॥

+વૃક્ષન પર ઊગ કર ખડ પડને પત્ર ફૂલ ફલ જૈસે,
 જન્મ કુલોં મેં લે કર પ્રાણો મરણ લહે હૈ તેસે ।

* મૂળનો શબ્દાનુવાદ પ્રાયઃ આ પ્રમાણે થઈ શકે છે:—

“પતન-હેતુ રવિ ડગે ઊગે, ત્યોં નર દેહ બચાવ ।
 કાલ પાય હિતુ-નશત કો કર હૈ શોક સુજાન ? ”

+આ મૂળનો ભાવાનુવાદ છે; શબ્દાનુવાદ પ્રાયઃ આ થઈ શકે છે:—

“હો તરુ પર નિશ્ચય ગિરે પત્ર, ફૂલ, ફલ, ઋતુ !
 ત્યોં કુલમેં નર; સુબુદ્ધકે હર્ષ શોક કિસ ભાંત ? ”

इस विष नियम अखंडित लख बुध हर्ष-शोक क्या कोजे ?

वस्तुस्वरूप विचार हृदयमें समता-भाव घरीजे ॥ ८ ॥

ભાવાર્થ—જેમ વૃક્ષ પર સ્વકાળ અનુસાર પત્ર, ફૂલ, ફળ ઉત્પન્ન થાય છે અને પોતપોતાના કાળ અનુસાર નિશ્ચયે પડે છે- ખરી પડે છે; તેમ જ જીવ પોતપોતાના કર્મો અનુસાર હૃદય-નીચ કુળમાં જન્મ લે છે અને મરે છે મારે આ પ્રકારનો અટલ નિયમ પ્રત્યક્ષ દેખી બુદ્ધિજનોએ જન્મ-મરણના પ્રસંગે શા મારે હર્ષ-શોક કરવા જોઈએ ? નહિ કરવા જોઈએ. તેમજ તે +વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર કરી હૃદયમાં સમતા-ભાવ ધારણ કરવો જોઈએ. ૮.

જગતના સર્વ પદાર્થો અવસ્થા-દૃષ્ટિએ નાશવંત છે:—

शार्दूल विक्रीडित

दुर्लभ्याद्भवितव्यताव्यतिकराग्रष्टे प्रिये मानुषे,

यच्छोकः क्रियते तदत्र तमसि प्रारभ्यते नर्तनम् ।

+ આત્મસ્વરૂપમાં જેની બુદ્ધિ છે એવો અન્તરાત્મા આવા પ્રસંગે એવું વિચારે છે કે —

आत्मन्येवात्मधीरन्यां शरीरगतिम तमनः ।

मग्न्यते निर्भयं त्यक्त्वा वस्त्रं वस्त्रાંતરગ્રહम् ॥ ૭૭ ॥

અર્થ:—આત્મસ્વરૂપમાં જ જેની દૃઢ આત્મબુદ્ધિ છે એવો અન્તરાત્મા શરીરના વિનાશને અથવા ખાલ-બુવા આદિ રૂપ પરિણતિને પોતાના આત્માથી ભિન્ન માને છે-શરીરના ઉત્પાદ-વિનાશમાં પોતાના આત્માનો ઉત્પાદ વિનાશ માનતો નથી અને આ રીતે મરણ પ્રસંગે, એક વસ્ત્રને છોડી બીજું વસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાની જેમ નિર્ભય રહે છે.

समाधितंत्र ।

સર્વ નશ્વરમેવ વસ્તુ ધ્રુવને મત્વા મહત્યા ધિયા,
નિર્ધૂતાશ્લિલદુઃખસન્તતિરહો ધર્મઃ સદા સેવ્યતામ્ ॥ ૯ ॥

દુર્નિવાર-ભાગી-વશ અપના પ્રિયજન મરણ કરે જો,
અન્ધકારમાં નૃત્ય કરે વહ ઉપર શોક કરે જો ।
સન્મતિસે સવ વસ્તુ જગતમાં નાશવંત હસ્ય માઈ !
સવ દુઃખસંતતિ-નાશક સેવો ધર્મ સદા મન લાઈ ॥ ૯ ॥

ભાવાર્થ:-જેનું દુઃખે કરીને પણ ઉદ્ધાન ન થઈ શકે તેવી
અવિતબ્યતના વશે-કારણે પોતાના કોઈ પ્રિય સ્ત્રી, પુત્ર આદિના
મરણ થયે જે મનુષ્ય શોક કરે છે તેની તે શોક-ક્રિયા અન્ધ-
કારમાં કરાતા નૃત્ય સમાન વ્યર્થ છે. આથી કોઈને પણ કશા
લાભની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે શોકને દૂર કરી વિવેકને અપના-
વવો જોઈએ અને તે દ્વારા એવું સ્વીકારવું જોઈએ કે જગતના
સર્વ પદાર્થો અવસ્થાદૃષ્ટિએ નાશવંત છે. કોઈપણ પદાર્થ પોતાની
એક અવસ્થામાં સદા સ્થિર રહેતો નથી. માટે આચાર્ય ભગવાન
ઉપદેશ દે છે કે મહા દુઃખ-પરંપરાના જડમૂળનાશક ધર્મનું
સદા સાદર સેવન કરો. ૯.

• પૂર્વોપાર્જિતકર્મણા વિલિખિતં યસ્યાવસાનં યદા,
તજ્જાયેત તદૈવ તસ્ય ભવિનો જ્ઞાત્વા તદેતદ્ ધ્રુવમ્ ।
• શ્લોકં મુઞ્ચ મૃતે પ્રિયેઽપિ સુખદં, ધર્મં કુરુષ્વાદરાત,
સર્વે દૃગ્મુપાગતે કિમિતિ ભોસ્તદ્ ઘૃષ્ટિરાહન્યતે ॥ ૧૦ ॥
પૂર્વ કર્મને જિસ પ્રાણી કા અન્ત લિખા જબ માઈ !
તસકા અન્ત તમી હોતા હૈં યહ નિશ્ચય.ઉર લાઈ ।

[૧૨]

છોડ શોક મરને પર પ્રિય કે સાદર ધર્મ કરોજે,
દૂર ગયા જવ નિકઝ સૂંપ તવ લોક પોટ કયા કોજે? ॥૧૦॥

ભાવાર્થ:-પોતાના પૂર્વેપાર્જિત કર્મદ્વારા જે જીવનો+ જે સમયે અંત [મરણ] થવાનું લખાયેલ છે-નિયત થયેલ છે તેનો તે જ સમયે અંત થાય છે જ-પ્રથમ યા પાછળ નહિ; આ ધ્રુવ સત્ય બાણી છે સંસારી પ્રાણી ! પ્રિય જનના મરણ નિમિત્તે શોક-અફસોસ કરવો છોડી સુખકારી ધર્મનું આદરપૂર્વક આચરણ કર; સાપ દૂર ચાલ્યા ગયા પછી તેના પડેલા કિસોટા પીટવાથી કાંઈ સાર્થકતા નથી. જેમ કિસોટા પીટવાથી સર્પ મરતો નથી તેમ સ્વજનના વિયોગ માટે કરાતા શોકથી દુઃખ ટળતું નથી. ૧૦.

+આવું જ કથન મહાત્મા પૂરીચાર્ય દેવ શ્રી સ્વામિકાર્તિકેયે કહ્યું છે:

જં જસ્ત જમ્મિ દેસે જેહ વિહાણેજ જમ્મિ કાલમ્મિ ।
ણાદં જિણેજ ણિયદં જમ્મં વા અહવ મરણં વા ॥ ૩૨૧ ॥
તં તસ્સ તમ્મિ દેસે તેજ વિહાણેજ તમ્મિ કાલમ્મિ ।
કો સક્કહ ચાલેદુંં હંદો વા અહ જિણિંદો વા ॥ ૩૨૨ ॥

ભાવાર્થ:-જે જીવના, જે દેશે, જે વિધિથી, જે કાળે જન્મ તથા મરણ ઉપલક્ષણથી દુઃખ-સુખ, રોગ, દારિદ્ર્ય આદિ (આ જ પ્રમાણે થશે એમ) સર્વજ્ઞ દેવે નિશ્ચયપૂર્વક બતાવ્યાં છે. તે જ પ્રમાણે તે જીવના તે જ દેશે, તે જ વિધિથી, તે જ કાળે જન્મ-મરણ થાય છે. તેને-કાણ-કંદ્ર કે જિનેન્દ્ર દેવ પણ નિવારવાને શક્તિમાન છે ? અર્થાત કાંઈ પણ શક્તિમાન નથી.

સ્વામીકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ।

આકાંઠ કરનાર નવા કર્મ બાંધી દુઃખના ભાગી થાય છે:—

યે મૂર્ખા મુવિ તેડપિ દુઃખહતયે વ્યાપારમાતન્વતે,
સા મા મૃદયવા સ્વકર્મવશતસ્તસ્માન્ન તે તાદશાઃ ।
મૂર્ખાન્મૂર્ખશિરોમળીન્નનુ વયં તામૈવ મન્યામહે,
યે કુર્વન્તિ શુચં મૃતે સતિ નિજે પાપાય દુઃખાય ચ ॥૧૧॥

દુઃખનાશનકો મૂઢ જગતમેં રુદનકર્મ વિસ્તારે,
વહ દુઃખ દૂર ન હો સ્વકર્મવશ નહિં વે સુખ નિર્ધારે ।
उन मूढों को मूढ-शिरोमणि हम निश्चित ही मानें,
पाप और दुख-हेतु शोक को स्वजन मरे जो ठाणें ॥ ११ ॥

ભાવાર્થ:-સંસારમાં જે મૂઢ પ્રાણી છે તે દુઃખ દૂર કરવા માટે રુદનવ્યાપાર-આકાંઠ કરે છે; પરંતુ કર્મને પોતે આધીન થવાથી તે દુઃખ દૂર થતું નથી અને રુદનથી ન તો તે કોઈ સુખનો અનુભવ કરી શકે કે ન તો સુખી બની શકે.

આચાર્ય મહોદય કહે છે કે-જે જીવ સ્વજનના મરણ નિમિત્તે, પાપ અને દુઃખના કારણબૂત શોકનું અનુકાન કરે છે તેવા મૂઢાને ખરેખર અમે મૂખ-શિરોમણિ માનીએ છીએ. કેમકે શોક કરવાથી અસાતા-વેદનીય રૂપ પાપકર્મનો ખંધ : કરે છે અને તેના ફલસ્વરૂપે આગામી દુઃખનો પણ ભાગી બને છે. ૧૧.

વળી આચાર્ય પ્રભુ શિક્ષા આપે છે કે:-

किं जानासि न, किं मृणोषि न, न किं प्रत्यक्षमेवैक्षसे,
निःशेषं जगदिन्द्रजालसदृशं रम्भेव सारोज्झितम् ।

[૧૪]

કિં શોકં કુરુષેઽથ માનુષપથો ! લોકાન્તરસ્થે નિજે,
તત્કિંચિત્ કુરુ યેન નિત્યપરનાનન્દાસ્પદં ગચ્છસિ ॥૧૨॥

નહિં જાને કયા નાહિં સુને ત્ ? નહિં કયા મનુષ્ય દેસે ?

‘ કદલોત્ત નિઃસાર જગત સર્વ ઇન્દ્રિયાલ હો જસે ’ ।

હું મરણ પર શોક કરે કયા ? મનુષ્યાકાર પડૂ રે !

જિતસે નિત્ય પરમ સુખ પાવે વહ કુછ તો કર તૂ રે ! ॥૧૨ ॥

ભાવાર્થ:—હે મનુષ્યાકાર પશુ-મૂઠ પ્રાણી ! તું એટલું જ નથી જાણતો, નથી સાંભળતો, અરે પ્રત્યક્ષ પેતાની આંખ સામે નથી દેખતો કે આખું જગત્ ઇન્દ્રિય જેવું માયામય અર્થાત્ ક્ષણભંગુર અને કેળના સ્તંભ સમાન નિઃસાર છે ! યાદ આ સર્વ જાણે છે, સાંભળે છે ને દેખે છે તો પછી સ્વજનના મરણ સમયે-પરલોકવાસી થવા સમયે-શા માટે શોક કરે છે ? શોક છોડી દઈ એવું કોઈ* કાર્ય કર કે જેથી નિત્ય, સ્થિર પરમ સુખ આપનાર સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય.

સંસારમાં જો એક પણ પદાર્થ નિત્ય, સારભૂત હોય તો

* આત્માર્થી અનુપ્રેક્ષા દ્વારા સંસારના પદાર્થોની અનિત્યતાનું ચિંતન કરતાં એવું વિચાર કે:—

પગો મે સસ્તદો અપ્પા જાણદંતજલક્ષણો ।

સેતા મે બાહિરા ભાવા સર્વે સંજોગલક્ષણા ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—મારો આત્મા એક છે અર્થાત્ તેમાં કોઈ અન્યનું નિમિશ જ નથી, શાશ્વત છે અર્થાત્ કદી નષ્ટ થનાર નથી અને જ્ઞાન-દર્શન લક્ષણ-યુક્ત [જ્ઞાતા-દર્શી] છે. શેષ સર્વોત્કર્ષ-લક્ષણયુક્ત સમસ્ત પદાર્થો મારા આત્માથી જાણ છે-તે મારા નથી અને હું તેમનો નથી.

માયવાહુહ ।

શોક કરવો. કામનો. કિન્તુ સંસારમાં તો સમસ્ત વસ્તુ ઇન્દ્રિયજ અને ઈજના સ્તંભ સમાન વિનાશિક અને અસાર છે તો પણ શોક કરવો સર્વથા વ્યર્થ છે. મારે હે બળ્યો ! આ પ્રસિદ્ધન

પછી શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીએ 'ઇષ્ટોપદેશ'માં કહી તેવી બાવના બાવે કે—

યક્ષોઽહં નિર્મલઃ શુદ્ધો જ્ઞાતો યોગીન્દ્રગોચરઃ ।

બાહ્યાઃ સંયોગજા ભાવા મનઃ સર્વેઽપિ સર્વથા ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—હું એક છું, અતરંગિન છું, શુદ્ધ છું, જ્ઞાતી છું, યોગીઓના જ્ઞાનનો વિષય છું, સંયોગ દ્વારા થતા ભાવ મારા [સ્વરૂપ] થી સર્વથા બાહ્ય છે, અંશ માત્ર પણ મારા નથી.

+આવું જ કથન શ્રી કૃન્દકૃન્દાચાર્ય દેવે 'શ્રી સમયસાર' માં કર્યું છે:—

મોક્ષવદ્દે અપ્પાણં ટવેદિ, તં ચેવ, તં ચેવ ।

તત્થેવ વિહર ણિદ્ધં મા વિહરસુ અવ્વજ્જવેલુ ॥ ૪૧૨ ॥

અર્થ:—[હે બળ્ય !] એને અર્થાત્ પોતાનો આત્મા અનાદિ સંસારથી માંડીને પોતાની બુદ્ધિના દેવથી પરબ્રહ્મ-રામદેવોદિમાં નિરંતર રિયત રહેલો હોવા છતાં, પોતાની પ્રજ્ઞાના શુષ્ક વડે જ તેમાંથી પાછો વાળી તેને અતિ નિશ્ચયપણે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં રથાપડ તથા સમસ્ત અન્ય ચિંતાના નિરોધવડે અત્યંત એકાગ્ર થઇને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જ ધ્યા; તથા સમસ્ત કર્મચેતના અને કર્મફલ ચેતનાના ત્યાગવડે શુદ્ધ જ્ઞાન ચેતનામય થઇને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જ અનુભવ; તથા દ્રવ્યના સ્વભાવના વશી [પોતાને] જે ક્ષણે-ક્ષણે પરિણામો ઉપજે છે તે-પણ વડે તનમય [દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય] પરિણામવાળો થઇને દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્રમાં જ વિહર તથા જ્ઞાનરૂપને એકને જ અચળપણે અવલંબતા થઇ, જેઓ સ્વરૂપ હોવાથી ઉનાપિસ્વરૂપ છે એવાં સર્વ તરફથી ફેલાતાં સમસ્ત પર દ્રવ્યોમાં જરા પણ ન વિહર.

[૧૬]

રત્નત્રય [સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર]નું આરાધન કરેા કે જેથી
તમને વિના તકલીફે મોક્ષ આદિ સુખની પ્રાપ્તિ થાય જ. ૧૨.

જન્મનાર અવશ્યમેવ મૃત્યુને પામે છે:-

જાતો જનો મ્રિયત એવ દિને ચ મૃત્યોઃ,

પ્રાપ્તે પુનસ્ત્રિષ્ટવનેઽપિ ન રક્ષકોઽસ્તિ ।

તદ્યો મૃતે સતિ નિજેઽપિ શુચં કરોતિ,

પૂત્કૃત્ય રોદિતિ વને વિજને સ મૃદઃ ॥ ૧૩ ॥

જો જનમા વહ નિયત મરે હૈ મૃત્યુ-દિવસ જવ આવે,

તીન મુવન મેં મી તવ ઉસકા રક્ષક કોઈ ન પાવે ।

ફેસસે જો પ્રિય જનકે મરતે શોક કરેં અધિકાહીં,

કર પુકાર વે રુદન કરેં હૈં મૃદ વિજન-વન-માહીં ॥ ૧૩ ॥

ભાવાર્થ:-જેણે જન્મ લીધો છે તે, મૃત્યુનેા દિવસ અવ્યયે
નિશ્ચયપૂર્વક-અવશ્યમેવ મરે છે; પછી ત્રણે લોકમાં તેનેા કોઈ
રક્ષક થતો નથી-તેને મોતથી બચ વી શકતું નથી. હવે જે મનુષ્ય
ચેતાના પ્રિય સંબંધીના મરણ નિમિત્તે શોક કરે છે તે નિર્જન
વનમાં વિલાપ કરવા જેવું છે. જેમ નિર્જન વનનેા વિલાપ વ્યર્થ
બને છે તેમ તેનેા શોક પણ વ્યર્થ બને છે ૧૩.

પૂર્વોપાજિત કર્માનુસાર ફળ:-

इष्टक्षयो यदिह ते यदनिष्टयोगः,

पापेन तद्भवति जीव पुराकृतेन ।

શોકં કરોષિ કિમુ તસ્ય કુરુ પ્રણાશમ્,
પાપસ્ય તૌ ન ભવતઃ પુરતોઽપિ યેન ॥ ૧૪ ॥

*દૃષ્ટ-વિયોગ અનિષ્ટ-યોગ જો જગમેં હોતે જાનો,
પૂર્વ પાપકે ફલ હૈં દોનોં, યહ ચેતન ! ડર આનો ।
શોક કરે કિસ હેતુ ? નાશ કર પાપ, વૃથા મત રોવે,
દૃષ્ટ-વિયોગ અનિષ્ટ-યોગકા જન્મ ન જિસસે હોવે ॥ ૧૪ ॥

ભાવાર્થ:—આ સંસારમાં ઇષ્ટનો વિયોગ અને અનિષ્ટનો સંયોગ રચાય છે તે સર્વ પૂર્વોપાર્જિત પાપ-કર્મને આધીન થાય છે-એ બંને પાપનાં ફળ છે. પાપ-કર્મ, ઉદયમાં આવી અહીં વહાલી વસ્તુનો વિયોગ કરે છે અને એવી સાધન-સામગ્રી જૂટે છે કે જે [ઘટના] પોતાને પ્રિય ન લાગતાં અનિષ્ટ અથવા દુઃખકારી બને છે. હે ચેતન ! આથી તું શોક શા માટે કરે છે ? તે પાપોનો નાશ કર કે જેથી ભવિષ્યમાં ઇષ્ટવિયોગ ને અનિષ્ટસંયોગ-બન્નેય બનવા ન પામે. ૧૪.

શાર્દૂલવિક્રીડિત

નષ્ટે વસ્તુનિ શોભનેઽપિ હિ તદા શોકઃ સમારમ્યતે,
તલ્લામોઽથ યશોઽથ સૌરુયમથવા ધર્મોઽથવા સ્વાદ્યદિ ।
યદ્યેકોઽપિ ન જાયતે કથમપિ સ્ફારૈઃ પ્રયત્નૈરપિ,
પ્રાયસ્તત્ર સુધીર્મુધા ભવતિ કઃ શોકોગ્રરક્ષોવશઃ ॥૧૫॥

* મૂળનો સંક્ષિપ્ત અનુવાદ:—

“યોગ અનિષ્ટ ન દૃષ્ટાન્ત પૂર્વપાપ-ફલ દોષ ।
શોક કરે કયા ? પાપ નશ, જિસસે લોહું ન હોય ॥ ”

इष्ट वस्तुके नष्ट हुए भी शोकारंभ तब कीजे,
 यदि हो उसका लाभ, सुयश, सुख अथवा धर्म लहीजे ।
 चारोंमेंसे एक भी जो नबहु प्रयत्न कर होवे,
 वृथा शोक-राक्षस-वश हो तब कौन सुधी सुख खोवे ? ॥ १५ ॥

ભાવાર્થ:-વહાલી વસ્તુને નાશ થયે શોક તે ત્યારે જ કરવો જોઈએ કે જ્યારે શોક કરવાથી તે નાશ પામેલ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય, સુયશની પ્રાપ્તિ થાય, સુખ મળતું હોય અથવા તેા ધર્મની સાધના થતી હોય. શોકોછો પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ જો એ ચારેમાંથી એકની પણ પ્રાપ્તિ થતી ન હોય તેા પછી એવો કયો બુદ્ધિમાન હોય કે જે નકામો જ શોક-રાક્ષસને વશ થાય અને આ રીતે પોતાનું વર્તમાન અને આગામી સુખ પણ ખાઈ જાય ? ૧૫.

કુટુંબ એ, રાત્રિએ વૃક્ષ પર એકત્ર થતાં પક્ષીઓ જેવો મેળો:--

वसन्ततिलका

+एकद्रुमे निशि वसन्ति यथा शकुन्ताः,

प्रातः प्रयान्ति सहसा सकलासु दिक्षु ।

+ આવું જ ક્યન મી પૂજ્યપાદ સ્વામીએ 'શ્રીકૃષ્ણદેશ' પ્રશ્નમાં કયું છે:--

दिग्देशेभ्यः स्वगा यत्न संवसन्ति नगे नगे ।

स्वस्वकार्यवशाद्याति देशे विक्षु प्रगे प्रगे ॥ ૧ ॥

અર્થ:-પક્ષીમણી પૂર્વ આદિ દિશાઓનો ને અંત-અંત આદિ દિશાથી આવી સંખ્યાકાળે એકઠાં થઈ વૃક્ષ પર રાત્રાસેા કરે છે, પરંતુ પ્રભાત થતાં જ અનેક દિશા ને દેશોમાં પોતપોતાના કાર્યવશ ચાલ્યા જાય છે.

સ્થિત્વા કુલે વત તથાઽન્યકુલાનિ મૃત્વા,

લોકાઃ શ્રયન્તિ વિદુષા સ્વલુ શોચ્યતે કઃ ॥ ૧૬ ॥

પક્ષ વૃક્ષ પર આ પક્ષી જ્યોં કરતે રચન—બસેરા,

પ્રાનઃ ઊઠ સર્વ દશ દિશ જાતે ડહાડ જાત હૈ ડેરા ।

ત્યોં કુલમેં સ્થિતિ કર વહુ પ્રાણો મરકર અન્ય કુલોમેં—

જા બસતે, કિસ હેતુ સુબુવ તબ શોક કરેં હૃદયોમેં ? ॥૧૬॥

ભાવાર્થ:—જેમ ઘણા પક્ષીઓ રાત્રિએ એક વૃક્ષ પર આવીને વસે છે-તેમાં રાત્રિવાસો કરે છે અને પ્રાતઃકાળે [સવાર પડતાં] જ સર્વે ઊઠી, દશે દિશાઓમાં આદ્યા જાય છે, તેમનો તે ડેરા ઊખડી જાય છે. તેઓમાંથી કોઈ પણ ત્યાં પશુ રહેતું નથી. તેમ ઘણા જીવો એક કુળમાં જન્મી એકઠાં થાય છે, થોડો કાળ ભેગાં રહી આગળ-પાછળ મરે છે અને અન્ય કુળોમાં જઈ જન્મ લે છે-વસી જાય છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં બુદ્ધજન કેનો ને શાં માટે શોક કરે છે? કોઈના માટે શોક કરવો તે તેમના [સુખ] માટે જરા પણ ઉચિત નથી. ૧૬.

આ જ્ઞાન-વનમાં એક જ્ઞાન-દીપક જ આશ્રયભૂત છે:—

શાર્દૂલવિકોદિત

દુઃસ્વન્યાલસમાકુલં ભવવનં જાહ્યાન્ધકારાશ્રિતં,

તસ્મિન્નુર્ગતિપણ્ણિપાતિકુપથૈર્બ્રામ્યન્તિ સર્વેઽજ્ઞિનઃ ।

તન્મધ્યે* ગુરુવાકપ્રદીપમમલજ્ઞાનપ્રમામાસુરં,

* જ્ઞાનરૂપ દીપકની પ્રશંસા

મોહ મહા તમ મલ કરે, ધરે સુખતિ પરજાસ;

સુકિત-પંથ પરમટ કરે, દીપક જ્ઞાન વિલાસ.

પ્રાપ્ત્યલોકમ ચ સત્પથં સુખપદં, યાતિ પ્રવુદ્ધો ધુસ્મ ॥૧૭॥

જહતા-તમસે વ્યાપ્ત જગતવન, જહં દુઃસ્વ-ગજ વિચરેં હેં,

દુર્ગતિગેહ-સહાઈ-કુપથસે જહં સબ જોવ મ્રમેં હેં ॥

તહં અતિ નિર્મલ-જ્ઞાન-પ્રકાશક ગુરુવચ-દીપ જગે હેં ।

જિસકો પા કર દેસ સુપથકો સુસ્ત-પદ સુબધ લહે હેં ॥ ૧૭ ॥

ભાવાર્થ:—આ સંસાર-વન, દુઃખરૂપ વ્યાહોથી અર્થાત્ દુષ્ટ હાથીઓ અથવા દુષ્ટ સર્પોથી ભરેલું છે, અજ્ઞાનરૂપ અન્ધકારથી વ્યાપ્ત છે અને તેમાં એવા કુમાર્ગો છે કે જે દુર્ગતિરૂપ ગૃહો પર લઈ જનારા છે; વળી આવા સંસાર-વનમાં પડી સર્વે પ્રાણી ભૂલી-ભટકી રખડ્યા કરે છે. ભવ-વનમાં ગોથાં ખાધા કરે છે. આવા વનમાં નિર્મલ જ્ઞાનપ્રભાથી દેહાપ્યમાન ગુરુ-વાક્યરૂપ [અહંત પ્રવચનરૂપ] મહાન્ દીપક જળી રહ્યો છે; જે સુબુધજન છે તે આ જ્ઞાનદીપક પ્રાપ્ત કરી અને તેના આશ્રયથી*સન્માર્ગ શ્રદ્ધા કરી સુખપદ-સુખના વાસ્તવિક સ્થાન[મોક્ષ]-ને પામે છે, તેમાં જરા પણ સંદેહ નથી. ૧૭.

જ્ઞાનરૂપ દીપક મોહરૂપ મહા અન્ધકારના મળને નષ્ટ કરી સુબુદ્ધિનો પ્રકાશ કરે છે અને મોક્ષમાર્ગ દર્શાવે છે.

સ્વ૦ કવિવર પં० શ્રી બનારસીદાસ.

* શ્રી કૃન્દકૃન્દાચાર્ય પ્રભુએ કરુણા-ભુદિથી ‘મોક્ષપાઠ’ માં નીચે મુજબ સન્માર્ગ દર્શાવ્યો છે. તે ઉપરોગી હોવાને અત્ત ઉપધૃત કર્યો છે:—

તચ્ચદઈ સમ્પત્તં તચ્ચગદ્ધ્યાં ચ હવહ સવળાણં ।

ચારિત્તં પરિહારો વયંપિયં તિળવરિદેહિ ॥ ૩૮ ॥

ભાવાર્થ:—જીવ, અજીવ, અસત્, અંધ, સંવર, નિર્ભરા,

કર્મરચિત મરણ-ઘડીએ જ દેહોત્થર્ગઃ—

વસન્તતિલ્કા

યૈવ સ્વકર્મકૃતકાલકલાઽત્ર જન્તુ—

સ્તત્રૈવ યાતિ મરણં ન પુરો ન પશ્ચાત્ ।

મૃદાસ્તથાપિ હિ મૃતે સ્વજને વિધાય,

શોકં પરં પ્રચુરદુઃસ્વમૃજો મવન્તિ ॥ ૧૮ ॥

જો નિજકર્મરચિત હૈ મવિજન ! મરણ-ઘડી જગમાહીં,

જોવ ઉસીમેં મરતા નિશ્ચિત, પૂર્વ પિછાડો નાહીં ।

તૌ મો મૂર્ખ ઠાન શોક અતિ, બહુ દુઃખભાગી હો હૈ,

પા કર કાલ મરે યદિ કોઈ અપના પ્રિયજન જો હૈ ॥ ૧૮ ॥

ભાવાર્થઃ—આ સંસારમાં યોતાના જ કર્મદ્વારા જે મરણ-ઘડી યોગ્ય છે તે જ ઘડીએ આ જીવ દેહ છોડે છે-મરણ પામે છે. ન તો પહેલાં કે ન તો પછી. આત્મ હોવા

મેક્ષ—આ સાત તત્ત્વોનું વ્યવસ્થિત જ્ઞાન તે સમ્યગ્દર્શન, વ્યવસ્થિત જ્ઞાન તે સમ્યગ્જ્ઞાન, પર દ્રવ્ય (શરીર, ધન, પુત્ર, સ્ત્રી આદિ) નો પરિહાર-સર્વથા ત્યાગ તથા ઉપરોક્ત જ્ઞાન-દર્શનમાં રમણતા તે સમ્યક્ ચારિત્ર છે જેમ શ્રી બિનેશ્વર દેવે કહ્યું છે. તે નિશ્ચય-અવહાર નમશ્ચી આત્મમાનુસાર શાધો. વિશેષમાં કહ્યું છે કે:—

જો રચણત્તયસંજુતો કુણ્દ તવં સંજ્ઞદો લલસોષ ।

સોપાવહ પરમપથં જ્ઞાયન્તો અપથં સુદ્ધં ॥ ૪૩ ॥

ભાવાર્થઃ—જે અંધમી, [ઉપરોક્ત] રતનપથ પારખ્ય કરી સ્વશક્તિ અનુસાર [ઇચ્છાનિરોધરૂપ] તપ કરે છે તે મુક્તિ-રત્નનું જ્ઞાન કરતા કરતા પરમ પદ—મોક્ષ-પ્રાપ્ત કરે છે.

હતાં પણ મૂઢ જન પોતાના કોઈ સ્વજનનું (કાળ આવ્યે) મરણ થતાં અત્યંત અફસોસ કરી મહાન દુઃખનો ભાગી થાય છે—તીવ્ર અસાતાવેદનીય કર્મનો બંધ પાડી દુર્ગતિને પાત્ર બને છે અને અનેક બાતના દુઃસહ કષ્ટ ઊઠાવે છે. ૧૮. બુધજનનું ઠહાપણ:—

શાર્દૂલવિક્રોડિત

વૃક્ષાદ્ વૃક્ષમિવાણ્ડજા મધુલિહઃ પુષ્પાન્ન પુષ્પં યથા,
જીવા ચાન્તિ ભવાદ્ભવાન્તરમિદાઽશ્રાન્તં તથા સંસૃતૌ ।
તજ્જાતેઽથ મૃતેઽથવા ન હિ મુદં શોકં ન કસ્મિન્નપિ,
પ્રાયઃ પ્રારભતેઽધિગમ્ય મતિમાનસ્યૈર્થમિત્યજ્ઞિનામ્ ॥ ૧૯ ॥
તરુસે તરુ પર પક્ષી, મધુકર ડગ્યો પુષ્પોં પર જાવો,
ત્યોં હિ જીવ ભવ છોડ અન્ય ભવ હસ જગમેં અપનાવે ।
હસ વિધ જીવોંકી અસ્થિરતા જાન સુબુધજન જો હૈં,
જન્મત—મરતે સ્વજનાદિકકે હર્ષ ન શોક કરેં હૈં ॥ ૧૯ ॥

ભાવાર્થ:—જેમ પક્ષી એક વૃક્ષ પરથી ઊડી બીજા વૃક્ષ પર, ભ્રમર એક ફૂલ પરથી ઊડી બીજા ફૂલ પર બંધ બેસે છે તેમ આ જીવ સંસારમાં નિરંતર એક ભવ પૂરો કરી બીજો ભવ ધારણ કર્યો જ કરે છે. આ પ્રમાણે જીવોની અસ્થિરતા—કોઈપણ એક સ્થાને સ્થિર નહિ રહેવાની પરિણતિ—ભાણી સુબુધજન પ્રાયઃ કોઈના જન્મે હર્ષ કે કોઈના મરણે શોક કરતો નથી. ૧૯.

મનુષ્ય દેહની દુર્લભતા અને કર્તાવ્ય:—

આમ્યત્કાલમનન્તમત્ર જનને પ્રાપ્નોતિ જીવો ન વા,
માનુષ્યં યદિ દુષ્કુલે તદ્વતઃ પ્રાપ્તં પુનર્નશ્યતિ ।

સજ્જાતાવથ તત્ર યાતિ વિલ્લયં ગર્ભેઽપિ જન્મન્યપિ,
 દ્રાગ્બાલ્યેઽપિ તતોઽપિ નો વૃષ્ણિતિ પ્રાપ્તે પ્રયત્નો વરઃ ॥૨૦॥
 ભ્રમતે કાલ અનન્ત જગતમેં જીવ ન નર-ભત્ર પાવે,
 યદિ પાવે મી તો 'દુષ્કુલમેં અધમેં ફિર નશ જાવે ।
 સત્કુલમેં આ ગર્ભેહિં વિનશૈ, લેતે જનમ મરે વા,
 ત્રચપનમેં નશ હૈ, તવ વૃષ પા, ક્યોં તહૈં યત્ન કરે ના ॥૨૦॥

અહીં પ્રસંગોપાત મહાના દુઃખો, અન્યપણના દુઃખો વર્ણવ્યા છે. અને તે શ્રી કુન્દકુન્દાચાર્યપ્રભુરચિત 'ભાવપાઠક'માંથી ઉપ્ધૃત કથા છે.

પિતં તમુત્તફેફલકાઠિજ્જલ્લહરિસરિસકિમિલાલે ।
 ઠથરે વલિદ્યોસિ ચિરં નવદસમાસેહિ પત્તેહિ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—હે આત્મન્ ! તે પિત, ખાંત [આતરકા], મૂત્ર, મેદ, કાળજીં રુધિર, શ્લેષ્મ અને કુમિના સમૂહથી ભરેલ ઉદરમાં અનંત વાર નવ-દશ મહિના વાસ કયો છે. ૩૯.

દિયસંગટિપમસળં આહારિય માયમુત્તમણાંતે ।

ઠ્ઠહિલ્લરિસાળ મજ્ઞે જઠરે વલિઓસિ અણયોદ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—હે શુભ ! તે માતાના પેટમાં રહી, માતાના હાતે ચોરેલ અને માતાનું આધેસ જોડું અન્ન ખાઈ વમન અને શ્લેષ્મ વિશે નિવાસ કયો છે. ૪૦.

કદાચ આયુના કારણે અન્યપણમાં શુવતો રહ્યો તો પણ અન્યપણમાં તે કેવા દુઃખો ભોગવ્યા છે તે સંભળ.

સિસુકાલે ચ ત્રયાણે અસુર્મજ્ઞમ્મિ કોલ્લિદ્યોસિ તુમં ।

અસુર્મજ્ઞસિદ્ધા વહુસો મુણિવર ! વાલક્ષપસેય ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—હે મુનિવર ! તું અજ્ઞાનમયી બાળાવસ્થામાં અપવિત્ર

ભાવાર્થ:—આ સંસારમાં અનંત ફાળ બ્રમણ કરતાં છતાં પણ જીવને મનુષ્ય ભવની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કઠી થાય છે તો હૃદયમાં; ત્યાં જન્મીને પણ પાપના કારણે માનુષ્ય (મનુષ્ય-પણું) પુનઃ નષ્ટ થાય છે. અને યદિ સત્ક્રમમાં માનુષ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે તો ત્યાં, જીવ ગર્ભમાં જ વિલય પામે છે, કાં જન્મતાં જ મરી જાય છે અને કાં બચપણમાં જ મરણ પામે છે. આ સર્વ અવસ્થાઓમાં તો ધર્મની પ્રાપ્તિને કોઈ અવસર જ હોતો નથી, માટે યુવાવસ્થાદિનો અવસર મળે તો ધર્મની સાધના અર્થે ઉત્તમ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ તકને શોકાદિમાં ન જોઈ નાંખવી જોઈએ. ૨૦.

જગતના સ્વરૂપનું વર્ણન:—

સ્થિરં સદપિ સર્વદા મૃશમુદેત્યવસ્થાન્તરૈઃ,

પ્રતિશ્વળમિદં જગજ્જલદકૂટવશ્વચયતિ ।

તદત્ર ભવમાશ્રિતે મૃતિમુપાગતે વા જને ।

પ્રિયેઽપિ કિમહો મુદા કિમુ શુચા પ્રવુદ્ધાત્મનઃ ॥ ૨૧ ॥

જગ્યામાં બોટયો છે તથા બાળપણના કારણે ધણીવાર અપવિત્ર વસ્તુ [મળ-મૂત્ર આદિ] ખાઈ ચૂક્યો છે. ૪૧.

અમુહો વીરથ્યેહિ વ કલિમલબહુલાહિ ગમ્યવસહોહિ ।

વસિઓસિ ચિરં કાલં જાણજાણીજાણ મુણિવર ! ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—હે મુનિપ્રવર ! [કુદેવચૈનિથી સ્વર્ગ] તમે અનેક માતાઓના અપવિત્ર, ધૃષ્ટાન્નક અને પાપરૂપ મળથી ભરિત અભરસ્થાનોમાં બહુ કાળ સુધી વસ્યા છો; માટે હવે શુદ્ધાત્મરૂપ નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું સેવન કરો, જેથી જન્મ-મરણના ફેરા ટળી જાય.

थिर सतरूप सदा जग भी यह उपजे विनशे ऐसे,
पर्यायान्तर कर क्षण क्षणमें जलदपटल हो जैसे ।
इससे जगमें जन्मत-मरते इष्ट जनोके प्यारो,
हर्ष किये क्या ? अहो शोक कर क्या है साध्य ? विचारो ॥ २१ ॥

भावार्थः—आ जगत् (द्रव्य इष्टिजे) सदा सत्स्व-
रूप तथा स्थिर होवा छतां पणु (-पर्याय इष्टिजे) अवस्था-
न्तरो द्वारा क्षण क्षणमां भेदपटल (वादनां) नी जेम
बिपजे छे अने विनशे छे. अतः आवी वस्तुस्थिति होवा छतां
पुष्पिमान पुरुषोने आ संसारमां कोछ प्रिय जनना जन्म-
प्रसंगे दुष करवाथी अने भरषु प्रपञ्चे शोक करवाथी शुं
दण छे ? कोछ पणु नहि. २१.

मृत्यु टाणवाने देवो पणु अर्थ तो मनुष्यनी दुध
गणतरी ? :—

लंघ्यन्ते जलराशयः शिखरिणो देशास्तटिन्यो जनेः,
सा वेला तु मृतेर्न पक्ष्मचलनस्तोकाऽपि देवैरपि ।
तत्कस्मिन्नपि संस्थिते सुखकरं श्रेयो विहाय ध्रुवम्,
कः सर्वत्र दुरन्तदुःखजनकं शोकं विदध्यात्सुधीः ॥ २२ ॥
सागर-पर्वत-देश-नदीको मनुज लँघकर जावें,
मरण-घडोको पलकमात्र भी देव न लँघने पावें ।
इससे मरते किसी स्वजनके श्रेय त्याग सुखकारी,
सदा घोर दुखदाह-शोकको कौन करे मतिघारो ? ॥ २२ ॥

भावार्थः—मनुष्यो, समुद्रो, पर्वतो, देशो अने मोटी-
मोटी नदीओ ओणगी जँध शके छे, परन्तु मृत्युवेणाओ-
मरबुझडीओ-ओक पलकमात्र पणु मृत्युने ना टाणवा-
रोकवा,

[૨૬]

હેવો પણ સમર્થ થઈ શકતા નથી, તો મનુષ્ય કેમ ટાળી શકે ? માટે એવો કોણ સુધીજન હોય કે જે સ્વજનના મરણ-સમયે સુખકર પુણ્ય-ધર્માચરણ છોડી સદા ઘોર દુઃખ-હાયક શોકનું અનુષ્ઠાન કરે ? કોઈપણ સુધીજન શોક ન કરે; મૂઠ જન જ શોક કયો કરે. ૨૨.

કર્મપ્રબન્ધ-ઉદયવશ સારાય જગતને જન્મ-મરણની પ્રાપ્તિ:-

જાદૂલવિકીરિત

આક્રન્દં કુરુતે યદત્ર જનતા નષ્ટે નિજે માનુષે,
જાતે યચ્ચ મુદં તદુક્ષતધિયો જલ્પન્તિ વાતૂલતામ્ ।
યજ્ઞાઢ્યાત્કૃતદુષ્ટવેષિતભવત્કર્મપ્રવન્ધોદયા-
ન્મૃત્યુત્તરત્તિપરમ્પરામયમિદં સર્વં જગત્સર્વદા ॥ ૨૩ ॥
સ્વજન મરે પર જગમેં માનવ-ગણ જો અતિ બિલલબેં,
જન્મે મોદ કરે તિહિં ગણધર વાતુલતા વતલાબેં ।
કારણ, જહતા-દુશ્ચેષ્ટાજિત-કર્મ-પ્રવન્ધ-ઉદયસે,
જન્મ-મરણ-પરિપાટો-મય હૈં યહ સર્વ જગત સદા સે ॥૨૩॥

આવાર્થ:-આ સંસારમાં, સ્વજનના મરણ-પ્રસંગે જનતા આતિ વિલાપ સાથે રુદ્ધ કરે છે અને બાળકના જન્મ-પ્રસંગે આનંદ માને છે તેને બુદ્ધિમાન-ઉદાર ગણધરદેવ પાગલપણું કહે છે; કેમકે અજ્ઞાન અને દુષ્ચેષ્ટાઓથી ઉત્પન્ન કર્મપ્રબન્ધના ઉદયવશ આ આખું જગત્ અનાદિથી જન્મ-મરણની પરંપરાને પ્રાપ્ત છે. તેમાં નવીનતા, અસાધારણતા અથવા અદ્ભુત ઘટના જેવી કોઈ વાત નથી કે જે હર્ષ-શોકનો વિષય બનવા યોગ્ય હોય ! કોઈ વિશેષ આસ-કારણ વિના હર્ષ-શોકમાં પ્રવૃત્ત થવું તે પાગલપણું લક્ષણ છે. ૨૩.

દુઃખરૂપ બળથી ગૂંચાયેલ સંસારમાં વાસ કર્યા પછી શોક કરવો તે જડતા:--

ગુર્વાં ભ્રાન્તિરિયં જડત્વમથવા લોકસ્ય યસ્માદ્ વસન્ ,
સંસારે બહુદુઃસ્વજાલજટિલે શોકી મવત્યાપદિ ।

ભૂતપ્રેતપિશાચફેરવચિતાપૂર્ણે શ્મશાને ગૃહં,

કઃ કૃત્વા મયદાદમંગલકૃતાદ્ભાવાદ્ભવેચ્છંકિતઃ ॥ ૨૪ ॥

બહો ભ્રાન્તિ યહ જગ-જીવોંકો અથવા જડતા માનેં,

બહુ દુઃખ-જાલ-જટિલ જગમેં બસ આપદિ શોક જુ ઠાનેં ।

ભૂત-પ્રેત-ચિતિ-ફેરુ-અમંગલ-પૂરિત મરઘટમાહીં-

કરકે ઘર, મયદાદ વસ્તુસે કો શંકે મન માહીં ? ॥ ૨૪ ॥

ભાવાર્થ:—આ તે જગતના જીવોની કેાઈ મોટી ભ્રાન્તિ અથવા જડતા છે કે બહુવિધ દુઃખોની બલથી ગૂંચાયેલ સંસારમાં વાસ કરતાં છતાં પણ મુસીબત આવ્યે અથવા દુઃખો ઉપસ્થિત થયે શોક કરે છે ! એવો કેાણ વિવેકી મનુષ્ય હોય કે જે ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, શિયાળ ને ચિત્તા આદિથી પરિપૂર્ણ શ્મશાનભૂમિમાં ઘર બનાવીને રહેવાનું સ્વીકાર્યો પછી બચકારક ને અમંગલકારી પદાર્થોથી શંકિત થાય ? કેાઈ પણ ન થાય. જેને એમ થાય તેને ભ્રાન્તિ અથવા જડતાને વશ સમજીએ તેમ, સંસારમાં વસનારાઓને પણ આપત્તિ સમયે શોક કરે તો તેવા સમજવા બોધ્યો; અન્યથા શ્મશાનભૂમિ તુલ્ય અને સર્વાંત્ર દુઃખોની બળથી ગૂંચાયેલ સંસારને વાસ છોડવો બોધ્યો, પરન્તુ આ તરફ કેાઈ પ્રયત્ન જોવામાં આવતો નથી અને તેથી સંસારમાં રહેવા છતાં મરણાદિના પ્રસંગે શોકયુક્ત થવું તે તેમની ભ્રાન્તચિત્તા અથવા જડતાનું સૂચક જ છે. ૨૪.

[૧૮]

ઉદયાસ્ત આધીન ચન્દ્રનું દેશાન્તઃ—

માલિની

ભ્રમતિ નમસિ ચન્દ્રઃ સંસૃતો શશ્વદક્ષી,
લમત ઉદયમસ્તં પૂર્ણતાં હીનતાં ચ ।
કલુષિતહૃદયઃ સન્ યાતિ રાશિ ચ રાશે—,
સ્તનુમિહ તનુતસ્તત્કોડ્ર મુત્કશ્ચ શોકઃ ॥ ૨૫ ॥

નમમળહલમેં ચન્દ્ર ભ્રમે ઝ્યોં ત્યોં જગમેં નિત પ્રાણો,
ગતિ ઉદયાડસ્ત લહેં વા ત્યોં હી હાનિ વૃદ્ધિ વલ્લાની ।
અથવા રાશીસે રાશીકો ગમન કરે શશિ જૈસે,
તનુ તજ તનુ ધારે કલુષિત જિય, હર્ષ-શોક ફિર કેસે ? ॥૨૫॥

ભાવાર્થઃ—આકાશમાં જે પ્રકારે ચન્દ્ર ભ્રમણ કરે છે અને ઉદયાસ્ત તથા હાનિ-વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રકારે આ દેહધારી જીવ પણ આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે અને હાનિ-વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે અથવા જે રીતે ચન્દ્ર, મેષ આદિ રાશિથી અન્ય રાશિમાં જાય છે તે રીતે આ કલુષિત-હૃદય સંસારી પ્રાણી પણ એક દેહ છોડી અન્ય દેહ ધારણ કરે છે. માટે સંસારની એવી સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હર્ષ-શોક કરવાથી શું ફળ છે ? કાંઈ પણ નહિ. ૨૫.

તદિદિવ ચલમેતત્પુત્રદારાદિસર્વ,
કિમિતિ તદમિઘાતે સિઘતે બુદ્ધિમદ્ભિઃ ।
સ્થિતિજનનવિનાશં નોળ્ણતેવાનલસ્ય,
વ્યભિચરતિ કદાચિત્ મર્ષમાર્ષેષુ નૂનમ્ ॥ ૨૬ ॥

त्रिद्युत्सम क्षणभंगुर सुत—दारादिक यह सब जानें,
नशते उनके खेद करें क्या ? जो नर चतुर सयाने ।

***उपजन-विनशन-स्थितिधारण यह शोल सभी द्रव्यों का,
अग्नि-शील क्यों उष्णपना है, नहि इसमें कहूँ धोका ॥२६॥**

ભાવાર્થ:—શ્રી-પુત્રાદિરૂપ જે કુટુંબ પરિવાર છે તે સર્વ વીજળીની ચમક સમાન ક્ષણભંગુર છે; તેમાં સ્વભાવતઃ ચલાચલી (જવા આવવારૂપ ચંચળતા) લાગેલી પડી છે. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં, કોઈ સ્વજન ગામતરું કરે તો તેના માટે સમજી, ભુષિ-માન મનુષ્ય પણ શા માટે ખેદ કરે છે તે કાંઈ સમજવામાં આવતું નથી. જેમ ઉષ્ણપણું અગ્નિનો સ્વભાવ છે તેમ ઉપ-જવુ, (વનશવુ) અને ટકવું (ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય) સર્વ દ્રવ્યોનો સ્વભાવ છે. તેમાં કદિ વ્યભિચાર આવતો નથી-જરા પણ ફરક પડતો નથી. તેમ જ કે.ઈ ભ્રમની વાત નથી; પર્યાયો (અવથા)ની અપેક્ષાએ જીવનું ઉપજવું, †વિનશવું નિરંતર થયાં કરે છે અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સદા ધ્રોવ્યપણું રહે છે. માટે પર્યાય-પરિવર્તન નિમિત્તે ખેદ કરવો તે બુદ્ધિમાનોનું ચિહ્ન નથી-કેવળ મોહનું પરિણામ છે. ૨૬.

* શ્રી કુકુળાચાર્ય દેવે 'પ્રવચનસારના ચેષતત્ત્વ અધિકાર' માં કહ્યું છે કે:--

सद्वस्थितं स्वभावे द्रव्यं द्रव्यस्य यो हि परिणामः ।
अर्थेषु स स्वभावः स्थितिसंभवाशंसबद्धः ॥ ९९ ॥

શાબ્દાર્થ:-સ્વભાવમાં રહેલ-ટકેલ હોવાથી દ્રવ્ય સત્ છે; દ્રવ્યનો ગુણપ્રધાનમાં જે હિતપાદબ્યયદ્રોવ્ય સહિત પરિણામ છે તે સ્વભાવ છે.

આવી રીતે શ્રી ઉમાસ્વામીએ 'બોક્ષ્યાઅમ' કહ્યું છે કે:—
 સદ્બ્રવ્યલક્ષણમ્ ॥ ૨૯ ॥ ઉત્પાદવ્યયધૌચ્ચયુક્તં સત્ ॥ ૩૦ ॥

શોક કરવાથી ગાઠ અસાતાવેદનીય કર્મનો બંધ ને તેનું
ફળ નરક-તિથિ" એ ગતિ:—

પ્રિયજનમૃતિશોકં સેવ્યમાનોઽતિમાત્રં,
જનયતિ તદસાતં કર્મ યચ્ચાઽપ્રતોઽપિ ।
પ્રસરતિ શતશાસ્ત્રં દેહિનિ ક્ષેત્ર ઉત્તં,
વટ ઇવ તનુવીજં ત્યજ્યતાં સપ્રયત્નાત્ ॥ ૨૭ ॥
મૃત્યુ-શોકસે ઇષ્ટજનોંકે ઉપજે કર્મ અસાતા,
ઉસકી ફિર શતશાસ્ત્રા ફેલેં દેહીમેં દુઃખદાતા ।
છોટાસા વટ-વીજ સ્વેતમેં બોયા જ્યોં મવિ પ્રાણી ?

વહુ વિસ્તાર ધરે ત્યોં, યહ લક્ષ શોક તનો અઘસાનો ॥ ૨૭ ॥

આવાથ:—ઇષ્ટ જનોના મૃત્યુ પ્રસંગે અતીવ અફસોસ
કરવાથી ભારે અસાતાવેદનીય કર્મ બંધાય છે; પછી તેની
સેંઠડો દુઃખદાયી શાખાઓ, ખેતરમાં રોપેલા છોટાસા વટ-

શબ્દાર્થ:—દ્રવ્યનું લક્ષણ સત્ (અસ્તિત્વ) છે; ને
ઉત્પાદ, વ્યય, પ્રોવ્ય, યુકા હોય તે સત્ છે.

આત્મ જ કથન પં. શ્રી રાજમહદે અધ્યાત્મમહા-
માર્તંડમાં કહ્યું છે; જો કે:-

કૈશ્વિત્પર્યયવિગમૈર્વ્યેતિ દ્રવ્યં હ્યુદેતિ સમકાલે ।

અર્થ: પર્યયમયનૈર્ધર્મદ્વારેણ શાશ્વતં દ્રવ્યમ્ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—એક જ સમયમાં, દ્રવ્ય ઠોઠ પર્ણીયના વિનાશથી
વ્યયને પ્રાપ્ત થાય છે અને અન્ય ઠોઠ પર્ણીયના ઉત્પાદથી ઉદયને
પ્રાપ્ત થાય છે તથા દ્રવ્યત્વ-રૂપે તે સતત રહે છે અર્થાત્ સદા
સ્થિત રહે છે. એ પ્રમાણે દ્રવ્ય એક જ સમયમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણ-
ત્રણ પ્રસિદ્ધ છે.

વૃક્ષના બીજમાંથી વિસ્તરેલ શાખા-પ્રશાખાદિની જેમ પ્રસરે છે. માટે શોક પ્રયત્નપૂર્વક તજવો જોઈએ; તે પાપની આણુ અથવા તેા દુઃખ-પરમ્પરાનું મૂલ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે અત્યંત શોક કરવાથી ગાઢ અસાતા વેદનીય કૃમિ બંધાય છે અને તેના ફલમાં નરક, તિર્યંચ આદિ અનેક ચેતિઓમાં ક્ષમણ કરી નાના પ્રકારના દુખો સહેવા પડે છે. માટે આચાર્ય પ્રભુ કહે છે કે સુઝ જનોએ જેમ અને તેમ શોક છોડી દેવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ક્ષણ-ક્ષણે આયુના થતા ક્ષયથી મૃત્યુ થવાનું જ તેમ જાણતાં છતાં શોક કરવો એ જ આશ્ચર્ય:—

આર્ય

આયુઃ ક્ષતિઃપ્રતિક્ષણમેતન્મુખમન્તકસ્ય તત્ર ગતાઃ,

સર્વે જનાઃ કિમેકઃશોચયત્યન્યં મૃતં મૃદઃ ॥ ૨૮ ॥

ક્ષણ-ક્ષણમેં જો આયુ છીજે વહ યમ-મુક્ત સર્વ જાનેં,

ઊસમેં ગત સર્વ જીવ, એક ફિર અન્ય-શોક કર્યો ઠાને? ॥૨૮॥

ભાવાર્થ:—ક્ષણ-ક્ષણે આયુનો ને ક્ષય થાય છે તે યમ-મુખ છે; તે યમ-મુખમાં-કાળના ક્રોડિયામાં-સર્વે પ્રાણી ગયેલા છે અર્થાત્ સર્વની આયુ પ્રતિક્ષણ ઘટતી જાય છે; ત્યારે એક પ્રાણી મૃદ બની અન્યનો શા માટે શોક કરે છે?

કહેવાનો આશય તેા એ છે કે-યદિ આયુઃકર્મનો અંત ન હોય અથવા તેા જીવો મરતા જ ન હોય તેા ઈષ્ટ જનનો શોક કરવો ઉચિત છે; પરંતુ સમયે-સમયે આયુઃ-કર્મનો નાશ થઇ રહ્યો છે અને અનેક જીવો મરી ચૂકયા છે, મરતાં જોઈએ છીએ, વળી પોતાને પણ મરવાને તૈયાર રહેવું પડશે, એમ

[३२]

जल्युतां छातां पशु अज्ञानी एव शोक करे छे ओ न भहु
आश्चर्यजनक छे. २८.

सर्व प्राणी हाणनो काणियो छे; भाटे शोक करवो ते व्यर्थ:-

अनुष्टुप

यो नात्र गोचरं मृत्योर्गतो याति न यास्यति ।

स हि शोकं मृते कुर्वन् शोभते नेतरः पुमान् ॥ २९ ॥

जो यम-गोचर हैं न जगतमें, हुआ कभी नहीं होवे ।

वह ही शोभे मृतक-शोक कर, अन्य वृथा ही रोवे ॥ २९ ॥

भावार्थ:-अरेअर, ओ प्राणी आ जगतमां यमगोचर-
काणनो आस कही थयो नथो, थतो नथी अने थशे नहि
ते न पोताना प्रिय मृतक भाटे शोक करी शोभाने प्राप्त थछ
शके छे; अन्य काछ पशु मनुष्य शोक करी शोभा पाभी
शकतो नथी. २९.

ब्रह्मास्त्रने प्राप्त थता सूय-देवतुं दृष्टान्त:-

मालिनी

प्रथममुदयमुच्चैर्दूरमारोहलक्ष्मी-

मनुभवति च पातं सोऽपि देवो दिनेशः ।

यदि किल दिनमध्ये तत्र केषां नराणाम्,

वसति हृदि विषादः सत्स्ववस्थान्तरेषु ॥ ३० ॥

पहेले ऊंचा चढ़कर दिनकर अपना तेज प्रकाशे,

उस ही दिन पुनः नीचे उतरे स्वीय पतन अवभासे ॥

यह लाख कौन मनुज हैं जिनके उरमें शोक बसे हैं ?

पर्यायोकी पलटन होते, सकल विवेक नसे हैं ॥ ३० ॥

ભાવાર્થ:—જે સૂર્યદેવ ઉદય પામી, પ્રથમ ઊભા ચડી અને પોતાનું તેજ પ્રકાશી, પોતાની ઉચ્ચતાની શોભાને અનુભવ કરતા હતા તે જ સૂર્યદેવ તે જ દિવસે નીચે ઉતરે છે અને પોતાના પતનનો અનુભવ કરે છે એ દેખી એવો કયો મનુષ્ય હોય કે જેને અવસ્થાઓનું ઊલટ-પાલટ થતાં હૃદયમાં શોક થાય અને વિવેક સ્થાન ન પામે ? આવા અવિવેકી મનુષ્ય વાસ્તવિકપણે મનુષ્ય કહેવડાવવાને પાત્ર નથી. ૩૦.

કાળની ગતિ સંસારમાં સર્વત્ર છે:—

વસન્તતિલકા

आकाश एव शशिसूर्यमरुत्खगाद्याः,

भृष्ट एव शकटप्रमुखाश्चरन्ति ।

मीनादयश्च जल एव यमस्तु याति,

सर्वत्र कुत्र भविनां भवति प्रयत्नः ॥ ૩૧ ॥

શશિ સૂરજ આ' પવનસ્વગાદિક નભમેં હી વિચરેં હેં,

ગાડી ઘોડા આદિક ચલચર મ પર ગમન કરેં હેં ।

મીનાદિક જલમેં હિ ચલેં, યમ સર્વ ઠીર વિચરેં હેં,

મુક્તિ વિના કિસ થાન જીવકે રક્ષા-યત્ન સરે હે ? ॥ ૩૧ ॥

ભાવાર્થ:—ચન્દ્ર, સૂર્ય, વાયુ, પક્ષી આદિ આકાશમાં જ વિચરે છે, ગાડી, ઘોડા આદિ ભૂમિ પર જ ચાલે છે અને મીન આદિ [જલચર જીવ] જલમાં જ ગતિ કરે છે; પરંતુ યમની ગતિ તો સર્વત્ર છે. સંસારમાં એવું કયું સ્થાન છે કે જ્યાં યમ-કાલથી બચવાને જીવોનો પ્રયત્ન સફળ થઈ

શકે ? કોઈ પણ સ્થાન એવું નથી. +મુક્તિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈ પણ જીવ ગમે તેટલા ઉપાય કરીને પણ કાળની ઝપટ અને તેના આઘાતથી ક્યાંય જઈ શકતો નથી. ૩૧.

પૂર્વ કર્મોદય પાસે દેવ-દેવતાઓ પણ અસમર્થ છે:—

શાર્દૂલબિક્રીડિત

કિં દેવઃ કિમુ દેવતા કિમગદો વિદ્યાસ્તિ કિં કિં મણિઃ,
કિં મન્ત્રઃ કિમુતાશ્રયઃ કિમુસુહર્તિક વા સુગંધોઽસ્તિ સઃ ।
અન્યે વા કિમુ ભૂપતિપ્રભૃતયઃ સન્ત્યત્ર લોકત્રયે,
યૈઃ સર્વૈરપિ દેહિનઃ સ્વસમયે કર્મોદિતં વાર્યતે ॥ ૩૨ ॥
કર્મ-ઉદયકે સન્મુખ કયા હૈં દેવ-દેવતા માર્દ ?
વૈદ્ય-મન્ત્ર-ઔષધ કયા કર હૈં, મણિ-વિદ્યા-ચતુરાઈ ?
ત્યોં હૈં મિત્ર-નૃપાદિક્ર-આશ્રય ત્રીન લોકકે માર્દી,
યે સર્વ મિલકર મી કર્મોદય ટારન સમરથ નાર્દી ॥ ૩૨ ॥

ભાવાર્થ:—કર્મોના ઉદય સામે દેવ-દેવતા તે કોણ ? ઔષધ, વિદ્યા અને મણિ તે શું કરી શકે ? મન્ત્ર અને ચતુરાઈ શા કામમાં આવી શકે ? અને વળી આશ્રય, મિત્ર, સુગંધ તથા રાજાદિ પણ શું જનાવી શકે ? કેમકે આ સર્વ એકત્ર થઈને પણ ત્રણ લોકમાં કોઈ પણ સ્થળે આ જીવને નિયમ-પૂર્વક સ્વસમયે ઉદિત કર્મોથી બચાવવાને સમર્થ નથી. આથી એમ સમજો કે કર્મોદય સામે કોઈનુંય કાંઈપણ ચાલી

+ જ્યારે જીવ તદ્દન કર્મરહિત થાય છે અર્થાત શુદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેની મુક્તિ[મોક્ષ] થાય છે. પછી તેને પુનઃ જન્મ-મરણ દોડી જ નથી.

શકતું નથી; માટે ઇષ્ટવિયોગ અને અનિષ્ટસંયોગના પ્રસંગોએ
શોક ન કરવો જોઈએ. ૩૨.

કાળ પાસે સર્વ અસમર્થ છે તેવો બોધ આપતાં દર્શાવે:-

ગીર્વાણા અણિમાદિસુસ્થમનસઃ શક્તાઃ કિમત્રોચ્યતે,

ધ્વસ્તાસ્તેઽપિ પરસ્પરેણ સપરસ્તેભ્યઃ કિયાન્ રાક્ષસઃ ।

રામારુચ્યેન ચ માનુષેણ નિહિતઃ પ્રોલ્લંઘ્ય સોઽપ્યમ્બુધિમ્ ,

રામોઽપ્યન્તકગોચરઃ સમભવન્કોઽન્યો બલીયાન્વિધેઃ ॥ ૩૩ ॥

અણિમાદિક ઋદ્ધિ-ધારક ક્યોં દેવ સમર્થ બતાવે ?

ધ્વસ્ત હુ. જબ વે રાવણસે, તિહિ બલ મી કયા માને ?

રામ મનુજને જિસકો મારા લાંઘ અમ્બુરાશી કો;

હુઆ રામ મી વહ ચમ-ગોચર, વિધિસે અન્ય બલિકો ? ॥૩૩॥

ભાવાર્થ:—અણિમાદિ ઋષિધારક દેવોને પણ કેમ સમર્થ
જાણવા ? કારણ કે તેઓ તો રાવણથી ધ્વસ્ત થયા; તે જ
રાવણ રાક્ષસનું બળ પણ શા હિસાબમાં ? કેમકે તે પણ
સમુદ્ર ઓળંગીને ગયેલ રામ નામના મનુષ્યથી મરાયો અને
તે જ રામ પણ જ્યારે કાળ-ગોચર થયા ત્યારે વિધિથી-કર્મો-
દયથી અન્ય કોણ બળવાન સમજવો ? કોઈ પણ નહિ, એ
સ્પષ્ટ છે ૩૩.

આબાલવૃદ્ધ સર્વ કાળ શિકારીના કોળિયા છે:—

સર્વત્રોદ્ગતશોકદાવદહનવ્યાપ્તં જગત્કાનનં,

મુગ્ધાસ્તત્ર વધૂમૃગીગતધિયસ્તિષ્ઠન્તિ લોકૈષણકાઃ ।

કાલવ્યાધિમાન્નિહન્તિ પુરતઃ પ્રાપ્તાન્ સદાનિર્દય—

સ્તસ્માજ્ઞીવન્તિ નો શિશુર્ન ચ યુવા વૃદ્ધોઽપિ નો કશ્ચન ॥૩૪॥

વ્યાપ રહા હૈ શોક દાવાનલ હસ ભવનકે માહીં
મૃદલોક-મૃગ નારિ મૃગીમેં લીન વહીં નિવસાહીં ।
કાલવ્યાધ નિર્દયો સદા પા, સન્મુલ્હાઇ સવકો હી,
મારે, નહિં શિશુ તરુણ વૃધ્ધ મીં ઉસસે વચતા કોઈ ॥૩૪॥

આવાર્થ:—આ સંસાર-વન સર્વત્ર શોક-દાવાનલથી વ્યાપી રહેલ છે. આરે દિશામાં દુઃખ-શોકનેા અગ્નિ બળી રહ્યો છે, આમ છતાં મૂઢ લોકરૂપ મૃગો સ્ત્રીરૂપ મૃગીમાં આસક્ત થઈ તે [સંસાર] માં ઘર કરી રહ્યો છે ! [તેમને કાળરૂપ શિકારીની કાંઈ ખબર જ નથી.] તે નિર્દય કાળ-વ્યાધ [શિકારી] આ સન્મુખ પ્રાપ્ત સર્વ મૃગ-મૃગીઓને સદા મારી નાંખે છે ત્યારે કાળ+ પાસે બચ્યું, યુવાન કે વૃદ્ધ-કોઈ પણ બચી શકતું જ નથી; સર્વને કાળના મુખમાં જઈ સ્વાહા થવું જ પડે છે. ૩૪.

* સમ્પચ્ચારુતઃ પ્રિયાપરિલસદ્વલ્લીભિરાલિગિતઃ,
પુત્રાદિ-પ્રિયપલ્લવો રતિસુખપ્રાપ્તૈઃ ફલૈરાશ્રિતઃ ।

+આવું જ કથન શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીએ ‘આવગતાર’ માં કર્યું છે:—

દાવાગ્નિઃ શુષ્કમાદ્રં વા કાષ્ઠં ન ત્યજતિ ધ્રુવં ।

યયા તથા યમો લોકે બાલં વૃદ્ધં ચ યૌવનં ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—જેમ, દાવાગ્નિ શુષ્ક અને લીલા વૃક્ષોને પણ બાળા નાંખે છે તેમ, યમરાજ [મૃત્યુ] બાલ, વૃદ્ધ, યુવાન-સર્વને મારી નાંખે છે.—કોઈને છોડતો નથી. ૯૨.

* ૨૧૦ પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર દેવે કહ્યું છે ૪:—

નથી ધર્યો દેહ વિષય વધારવા,

નથી ધર્યો દેહ પરિમલ ધારવા;

જાતઃ સંસૃતિકાનને જનતરુઃ કાલોગ્રદાવાનલ-,
 વ્યાપ્ત્યેજ મયેત્ત તદા વત બુધૈરન્યત્કિમ્પ્રલોકયતે ॥૩૫॥
 લક્ષ્મી-ચારુલતા-યુત વનિતા-વેલાલિંગિત જાનો,
 પુત્રાદિક પ્રિય પત્ર તથા રતિ-સુખ-ફલ-સહિત પ્રમાનો ।
 યોં ઉપજા મવવનમેં જનતરુ, કાલ-દાવાનલસે જો,
 વ્યાપ્ર ન હો તો અન્ય ઔર કયા બુધજન અવલોકે જો ॥૩૫॥

ભાવાર્થ:—આ સંસાર-વનમાં લક્ષ્મીરૂપ સુંદર લતાથી
 યુક્ત, વનિતારૂપ સુશોભિત વેલથી આલિંગિત, પુત્રાદિરૂપ પ્રિય
 પત્રોથી મંડિત અને પ્રાયઃ રતિ-સુખરૂપ ફળોથી આશ્રિત બની
 રહેલ આ પુરુષ-વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયેલ છે; તે વૃક્ષ જ્યાંસુધી કાલ
 દાવાનલથી વ્યાપ્ત થતું નથી અર્થાત્ કાળાગ્નિ તેમાં રમતો
 નથી ત્યાંસુધી બુધજન બીજું શું જોઈ રહે છે તે કાંઈ સમજમાં
 આવતું નથી ! જે દેખવા લાયક ચીજ બની છે તેની તો જ્યારે
 શીઘ્ર આવી દુર્દશા થનારી છે અને તેથી તે મનપસંદ વસ્તુ
 રહેવાની નથી ત્યારે બીજી તરફ એવી કંઈ સુંદર અને સ્થિર
 રહેનારી વસ્તુ છે કે જેના તરફ મન લગાડી શકાય ?—એ બુદ્ધિ-
 માનોએ વિચારવું જોઈએ; માટે તેઓએ જ્યાં-ત્યાંની શોભા
 નિરખવામાં આનંદ અને અગ્નિ-સંસ્કાર નિમિત્તે ખેદ વ્યક્ત
 કરવામાં ન પડ્યા રહેતાં સ્વતરફ જોવું જોઈએ; પેતાના સ્વરૂપનો-
 આત્મસ્વરૂપનો-વિચાર કરવો જોઈએ અને જે *ભવ-વનમાં

*આવો જ ભાવ શ્રીપૂજ્યવાદ સ્વામીએ ‘છટ્ટોપદેશ’
 પ્રાંથમાં કહ્યો છે:—

વિપત્તિમાત્મનો મુદ્ઘઃ પરેષામિવ નેક્ષતે ।

દહ્યામાનમૃગાકીર્ણવનાંતરતદ્દશ્યવત્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—અનેક વનચર જીવોથી વ્યાપ્ત વનમાં આમ લાગે

સંસાર-સરોવરના ઇન્દ્રિયજનિત વિષયસુખરૂપ જળમાં
કીડા કરતા અનુભ્ય-મીનને નિકટવર્તી ઘોર આપદાઃ—
માલિની

સ્વસુખપયસિ દીવ્યન્મૃત્યુકૈવર્તહસ્ત—

પ્રસૃતધનજરોરુપોલ્લસજ્જાલમધ્યે ।

નિકટપિ ન પश्यत्याપદાં ચક્રમુગ્રં,

ભવસરસિ વરાકો લૌકમીનોઘ ણ્ણઃ ॥ ૩૭ ॥

ઇન્દ્રિયસુખજલમેં ક્રીડત નીત જગત-સરોવર-માહી,

યમ-ધીવર-કર-પ્રસૃત ચમકે જરાજાલ જહૈં માઈ !

ઉસમેં ફેંસકર લોકરૂપ યદ્દ દોન-મોન-સમુદાઈ,

નિકટપ્રાપ્ત મી ઘોર આપદાઓંકો દેખત નાહી ॥ ૩૭ ॥

બાવાર્થઃ—આ સંસાર સરોવરમાં યમ ધીવર [માછી]
ના હાથથી પથરાયેલ ધન અને વિસ્તીર્ણ ચમકતી જરા-
જળમાં ફસાઈને પશુ આ લોકરૂપ દીન-હીન માછલાંને સમૂહ
પોતાના ઇન્દ્રિય સુખરૂપ જળમાં કીડા કરતો રહે છે અને
નિકટમાં જ પ્રાપ્ત થનાર ઘોર આપદાઓના ચક્રને દેખતો
નથી એ જ ખેદનો વિષય છે ! અર્થાત્ વૃષ્ટાવસ્થા પ્રાપ્ત થવા
છતાં પશુ જેઓ ઇન્દ્રિયજનિત વિષય-સુખોમાં મગ્ન રહે છે
તેમની દશા ઘણી જ ખેદજનક છે ! એવા લોકો જળમાં
ફસાઈ કીડા કરતાં માછલાંની માફક તરત જ ઘોર આપદા-
ઓને વહોરી લે છે. ૩૭.

મોહી જીવ સંસારની વૃષ્ટિ કરે છે તેથી બંધનમુક્તિ કઠિનઃ—

શાર્દૂલવિકીરિત

“શૃણ્વન્નન્તર્કમોચરં ગતવતઃ પश्यન્ બહુન્ ગચ્છતો,

મોહાદેવ જનમસ્તથાપિ મમુતે સ્વૈર્વ પરં સ્વાત્મનઃ ।
 સંપ્રાપ્તેઽપિ ચ વાર્દ્ધકે સ્મૃહ્યતિ પ્રાયો ન ધર્માય યત્,
 તદ્ધ્માત્મધિક્તાધિકં સ્થમતકૃત્પુત્રાદિભિર્બન્ધનૈઃ ॥ ૩૮ ॥

સુન ગત જીવોંકો યમગોચર લાલ મહુતોં કો જાતે ।
 આત્મસ્થિરતા માનેં જો નર વે મોહી કહહાતે ।
 વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત હુણ મી જો ન ધર્મ ચિત્ત લાવેં,
 અધિક અધિક વે પુત્રાદિક બંધનસે આત્મ બંધાવેં ॥ ૩૮ ॥

સાધાર્થઃ—ગત જીવેને કાળના મુખમાં ગયેલા સાંભળી
 અને ઘણાંઓને પોતાની સામે કાળના મુખમાં જતાં-મરતાં-
 દેખીને પણ જે જીવ પોતાને અમર સમજે છે તેનું કારણ
 એક માત્ર *મોહ છે અને તેથી તે મોહી કહેવાય છે. વૃદ્ધા-
 વસ્થા પ્રાપ્ત થયેલ હોવા છતાં પણ જે જીવ ધર્મમાં મન
 પરોવતો નથી તે પુત્ર-પૌત્રાદિક બંધનોથી પોતાના આત્માને
 વારંવાર વધારે-વધારે બાંધતો રહે છે. આવા જીવનું બંધનથી
 મુક્ત થવાનું કાર્ય કઠિન થતું જાય છે. ૩૮.

દુઃશ્વેષ્ટાકૃતકર્મશિલિપરચિતં દુઃસન્ધિદુર્બન્ધનમ,
 સાપાયસ્થિતિદોષધાતુમલવત્સર્વત્ર યજ્ઞશ્ચરમ્ ।
 આધિવ્યાધિજરામૃતિપ્રમૃતયો યજ્ઞાઽત્ર ચિત્રં ન તત્,
 તચ્ચિત્રં સ્થિરતાબુદ્ધૈરપિ વપુષ્યત્રાઽપિ યન્મૃગ્યતે ॥ ૩૯ ॥

*જીવને મોહ-વિકલ્પથી, સમસ્ત આ સંસાર;
 અંતર્મુખ અવશેષકર્તા, વિલય થતાં નહીં વાર.

શ્રીમદ્ રાજવ્યંક્ર.

નિર્બલ-સન્ધિ-બન્ધનયુત તનુ અષકર્મ-શિલ્પિ-નિર્મિત જો,
મલદોષાદિભરા ઔ' નશ્વર ચિનશત વાર ન જિસ કો ।
આધિ-વ્યાધિ-જર-મરણાદિક યદિ હોં તો ચિત્ર યહાં કો ?
અચરજ હૈં બુદ્ધજન મી તનુમેં અવલોકેં સ્થિરતાકો ! ॥ ૩૯ ॥

ભાવાર્થ:—નિર્બળ સાંધા અને બાંધાવાળું આ શરીર, દુષ્ટ્યેષ્ટાથી કરાયેલ પાપકર્મરૂપ શિલ્પિદ્વારા ઘડાયેલું-રચાયેલું-છે, મલ-મૂત્રાદિથી ભરેલું છે, વાત-પિત્ત-કફાદિ દોષોથી ઘેરાયેલું છે, હાડકાં આદિ કુષાતુઓથી નિર્મિત છે અને સાથે-સાથે નાશવાનું છે, વિનાશયુક્ત સ્થિતિને પ્રાપ્ત છે-તેને ચિનશતા અને ક્ષીણ થતા જરા પણ વાર લાગતી નથી; આવા શરીરમાં યદિ આધિ-વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય-માનસિક તથા શારીરિક વેદનાઓ પોતાના અડા જમાવે, અને જરા-મરણાદિનો સંચાર થાય તો તેમાં આશ્ચર્યની કાઈ વાત જ નહિ. આશ્ચર્ય તો ત્યારે થાય કે જ્યારે બુદ્ધજન પણ આવા શરીરની સ્થિરતાની ખોજ કરે-સદા એકરૂપ રહેવાની ભાવના ચિંતવે. ૩૯.

સાંસારિક વિષય-સુખો વિષમિશ્રિત ભોજન સમાન છે:—

લઘ્વા શ્રીરિહ વાંછિતા વસુમતી શુક્તા સમુદ્રાવધિઃ,

*શ્રીકૃન્દકુન્દાચાર્ય દેવે 'ભાવપદ્યુત' માં શરીરમાંની વ્યાધિ-ઓનું વર્ણન કર્યું છે કે:—

પક્ષ્કેગુલિ લાક્ષી ક્ષણલક્ષી હોતિ આણ મણુવાણ ।

અવસેસે ય સરીરે રોચા મણ કિત્તિષા મણિવા ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—મનુષ્યોના શરીરે એકેક અંગુલપ્રદેશે ૯૬-૯૬ રોગ થાય છે; તો કહો કે શેષ સમસ્ત શરીરમાં કેટલા રોગ હોઈ શકે? હે જીવ! તું આ જરાબર સમજ.

પ્રાપ્તાસ્તે વિષયા મનોહરતરાઃ સ્વર્ગેડપિ ચે દુર્લભાઃ ।

પશ્ચાન્નૃતિરાગમિષ્યતિ તતસ્તત્સર્વમેતદ્વિપા—

શ્લિષ્ટં મોઙ્યમિવાતિરમ્યમપિ ધિહ્મુક્તિઃ પરં મૃગ્યતામ્ ॥૪૦॥

સાગરાન્ત-ભૂ-ભોગો, વાંછિત લક્ષ્મી જગમેં પાई,

પાયે વે રમણીય વિષય હૈં સુરદુર્લભ જો માઈ ।

પર પોછે આવેગી મૃત્યુ, ઇસસે વે સવ પ્યારો !

વિષ-મિશ્રિત-ભોજન-સમ ધિક હૈં, મુક્તિમાર્ગ અવધારો ॥૪૦॥

ભાવાર્થ:—અઃ જગતમાં મનોવાંછિત લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ, સમુદ્ર-પર્યન્ત પૃથ્વી ભોગવી અર્થાત્ તે પર રાજ્ય કર્યું અને સ્વર્ગમાં દેવોને પણ દુર્લભ એવા અતિ મનોહર-રમણીય-વિષય પ્રાપ્ત કર્યા; પરન્તુ આ સર્વને અંતે તો મૃત્યુ આવશે જ. માટે હે આત્મન! જે વિષયમાં તું રચી-પચી રહ્યો છે અને જેમાં ઇષ્ટ-વિયોગાદિરૂપ થોડી બાધા ઉપસ્થિત થયે તું હાહાકાર કરી મૂકે છે. તે સર્વ, વિષમિશ્રિત ભોજન સમાન ધિક્કારને પાત્ર છે; અર્થાત્ જેમ વિષ મેળવેલ ભોજન ખાવા સમયે સ્વાદિષ્ટ માલુમ લાગતાં છતાં પણ અંતે પ્રાણીનું વિનાશક હોવાથી ત્યાજ્ય છે તેમ એ વિષયમુખ પણ ભોગવતી વખતે મનરંજક લાગતાં છતાં પણ અંતે દુર્ગતિનું કારણ હોવાથી ત્યાગવા યોગ્ય છે. માટે તે પ્રત્યેની આસક્તિનો ત્યાગ કરી અને ફરી વિયોગ આદિ કષ્ટો ઉઠાવવા ન પડે તેવા મોક્ષ માર્ગ પર ચડ. ૪૦.

મોટા ચક્રવર્તિ રાજાનું બળ કાર્યકારી કયાં સુધી ?

યુદ્ધે તાવદલં રથેમતુરગા વીરાશ્ચ દૃષ્ટા મૃશમ,

મંત્રાઃ શ્રૌર્યમસિશ્ચ તાવદતુલાઃ કાર્યસ્ય સંસાધકાઃ ।

રાજોડપિ ક્ષુભિતોડપિ નિર્દયમના યાવજિવત્સર્ગમઃ ।

ક્રુદ્ધો ધાવતિ નૈવ સન્મુસ્તમિતો યત્નો વિધેયો બુધેઃ ॥ ૪૧ ॥

રણમેં તવ તક સમરથ રથ ગજ અશ્વ વીર ગર્વી હૈં,

મંત્ર પરાક્રમ સ્વન્ન તમો તક સાધક કાર્ય સમો હૈં ।

જવ તક ભૂલા મક્ષણ-ઇચ્છુક નિર્દય કાલ જુ માનો ,

હોકર કુપિત ન દોડે સન્મુસ્ત પૂર્વ યત્ન બુધ ! ઠાનો ॥ ૪૧ ॥

આવાથઃ—આવાં સુધી બૂખ્યો, નિર્દયી, ભક્ષણ-ઇચ્છુક થમ કુપિત થઈ સામે દોડતો આવ્યો નથી ત્યાંસુધી જ રાખના રથ, હાથી ને ઘોડા યુધ્ધમાં સમર્થ છે, વીર યોધા ખૂબ ગર્વ ધારણ કરે છે, મંત્ર, પરાક્રમ અને તરવાર પણ કાર્યના અતુલ્ય સાધક અને છે; વિકરાળ કાળ સામે આવતાં જ સર્વના કાર્યોમાં શિથિલતા આવી જાય છે. માટે કાળ સન્મુખ આવે તે પહેલાં જ બુધજનોએ અહીં પોતાનું આત્મહિત સાધવાને થોડો ધણો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મૃત્યુ સાક્ષાત્ સન્મુખ આવતાં અને તેના કોળિયો થવાની નોમત વાગતાં ને પછી કાંઈ પણ બની શક્યે નહિ. ૪૧.

ધન અને જીવતરની ક્ષણભંશુર સ્થિતિઃ—

—રાજાડપિ ક્ષણમાત્રતો વિધિવશાદ્રંકાયતે નિશ્ચિતમ,

સર્વકથાધિવિવર્જિતોડપિ તરુણોડપ્યાશુ ક્ષયં ગચ્છતિ ।

અન્યૈઃ કિં કિંજ સારતામુપગતે શ્રી-જીવિતે દ્વે તયોઃ,

સંસારે સ્થિતિરીદ્યશીતિ વિદુષા ક્વાડન્યત્ર કાર્યો મદઃ ॥ ૪૨ ॥

+ આવા આશયવાળું કાળ સ્વં કવિવર બનારસીદેસે કહ્યું છેઃ—

નાસૌં તુ કલતં વદ સંવદા કલારી સો તો,

राजा भी क्षणमें विधि-वशसे अवश रंक हो जावे,
 सर्व व्याधिसे रहित तरुण भी शीघ्र दाशको पावे ।
 औरोंसे क्या ? साररूप जो घन जीवन दो जानो,
 उनकी ऐसी स्थिति जगमें बुध ! तब कीसमें मद ठानो ॥४२॥

भावार्थ:-आसंसारमां विधिवश-पूर्वोपाजित कर्माधीन-
 यतां राजा यत् क्षणभरमां निश्चयपूर्वक रंक भनी व्यथ छे
 अने तदन रोगरहित तरुण-नवजुवान-यत् शीघ्र नाश-मृत्युने-
 पावे छे; जीवनी तो वात न शी ? व्यादे संसारमां साररूप
 बनाथेल धन अने शुवतर-गन्नेनी आवी क्षणभंगुर स्थिति
 छे त्यादे बुधजनोये शु भेजवी अलिमान करवुं रह्युं ? तेमना
 मद भाटे काष्ठ यत् स्थान नथी, विधिना यकमां पडथे तेमना
 अधाम मदन हम्बरमां युरेयुरा थध नशे. ४२.

हन्ति व्योम स मुष्टिनात्र सरितं शुष्कां तरत्याकुल-
 स्तृष्णार्तोऽथ मरीचिकाः पिबति च प्रायः प्रमत्तो भवन् ।

साधनि अडारी ऐसैं जैसे नाक तिनकी

ताहि तू कहत बाहि पुत्र लोग पाई सो तौ,
 नरककी साई हैं बड़ाई डेढ दिनकी ।
 घेरा माहि परयो तू बिचारि सुख आंखिनको,
 माखिनके चूटत मिठाई जैसैं भिनकी ।
 पते परि होहि न उदासी जगवासो जीव,
 जगमें असाता हैं न साता एक छिनकी

१ साधु, २ छाडे. ३ रोडा-श्लोभ. ४ पुण्य, ५ भाजुं, ६ मोठाई,
 ७ मुष्टि-आंजनना वेशमां, ८ रह्यो, ९ पड्यो. ६ आंभजुं, १० मांभीजुं, ११
 अक्षुभल/२, १२ सुभ, १३ क्षणमात्रनी.

પ્રોત્તુંગાચલચૂલિકાગતમરુત્પ્રેક્ષત્રપ્રદીપોપમૈ—

ર્યઃ સમ્પત્સુતકામિનીપ્રમૃતિભિઃ કુર્યાન્મદં માનવઃ ॥૪૩॥

મુઢીસે વહ વ્ધોમ હને યા શુષ્ક નદી તિરતા હૈ,

વ્યાકુલ હો વા મત્ત-તૃષાતુર હો મરીચિ પીતા હૈ ।

ઝૂંચે પર્વતશિખર પવનસે કમ્પિત-દીપ-સમાની,

ધન-કાન્તા-સુત-આદિકર્મે મદ કર નર જો હૈ માનો ॥૪૩॥

ભાવાર્થ:—સમ્પત્તિ, સ્ત્રી, પુત્રાદિની સ્થિતિ જિંયામાં જિંયા પર્વતના શિખર પર રાખેલ અને ત્યાં પવનના ઝપાટાથી કમ્પતા તેમજ ક્ષણભરમાં ખુઝાવાની સ્થિતિવાળા હીપકના જેવી જ છે. એવા ક્ષણભંગુર ધનાદિ પામી જે મનુષ્ય ધર્મ-અભિમાન કરે છે તે પ્રાયઃ પાગલ થઈ મુઝા મારી આકાશને નાશ કરવા ચાહે છે! વ્યાકુલ બની સૂઝી નહીં તરવાની ચેષ્ટા કરે છે! અને તરસથી પીડિત થઈ મૃગમરીચિકા [મૃગજળ-ઝાંઝવાના નીર] પીવાનો લલમ કરે છે! એ સર્વ કાર્ય જેમ વ્યર્થ છે અને એમ કરનારના પાગલપણાને સૂચવે છે તેમ ધન, પુત્ર, સ્ત્રી આદિ પ્રાપ્ત કરી અહંકાર કરવો તે વ્યર્થ છે અને તે અહંકારીના પાગલપણાને સૂચવે છે. ૪૩.

*લક્ષ્મી વ્યાધમૃગીમતીવચપલામાશ્રિત્ય શૃપા મૃગાઃ,

પુ(ખ્રા)ત્રાદીનપરાન્મૃગાનતિરુષા નિવ્રન્તિ સેષ્યં કિલ ।

સજ્જીઘ્રતઘનાપદુન્નતઘનુઃ સંલગ્નસંહૃચ્છરં,

નો પશ્યન્તિ સમીપમાગતર્માપિ ક્રુદ્ધં યમં લુબ્ધકમ્ ॥ ૪૪ ॥

*શ્રી પૂજ્યપાદ રત્નામીજી ‘લક્ષ્મીની ચંચળતા’ સંબંધી ‘ઘટોપદેશ’ અંશમાં બહુ સુંદર રીતે સમજાવ્યું છે:-

વ્યાધ-મૃગી ચપલા-લક્ષ્મીકો મૂપતિમૃગ અપનાઈ,
 પુ(ખ્રા)ત્રાદિક અન મૃગન ક્રોધસે મારેં ર્ષી લાઈ ।
 આપદ-ધનુષ-મયંકર-સજ્જિત ઔર તીર તાને જો,
 કુપિતરૂપ સન્મુખ આયા મો કાલ-વ્યાધ ન જસેં વો ॥૪૪॥

ભાવાર્થ:-ભૂપતિરૂપ મૃગ શિકારીની હરણી સમાન અતીવ ચંચળ લક્ષ્મીને પોતાના આશ્રયમાં લઈ-ભાઈ-પુત્રાદિરૂપ અન્ય મૃગો સાથે ઈર્ષાભાવ ધારણકરી તેમને અતિ ક્રોધપૂર્વક મારે છે, પરંતુ આવી રીતે વર્તતો તે [ભૂપતિરૂપ મૃગ], તીર ચઢાવીને ખેંચેલ આપદરૂપ ભયંકર ધનુષથી સન્નિજ્જત ને સાક્ષાત્ ક્રોધ-મૂર્તિ બનેલ કાળ-શિકારીને, સન્મુખ આવેલ હોવા છતાં પણ દેખતો નથી એ જ બહુ ખેદની વાત છે ! જે, કાળ-શિકારીની માયામય મૃગી છે અને જે કદી કોઈની થઈ નથી, તેમજ થઈ શકતી નથી એવી ચંચળ લક્ષ્મીના મોહમાં દુષ્કાઈને ઈર્ષાપૂર્વક અન્યને સંહાર કરનાર ભૂપતિ, પોતાના નિકટતમ પ્રાપ્ત મૃત્યુનો જરાપણ ખ્યાલ કરતો નથી એ જ મોટો ખેદનો વિષય છે. ૪૪.

દુરર્થેનાસુરદ્યેણ તથ્વરેણ ધનાદિના ।

દરશ્યંજન્યાં જનઃ કાંડપિ જ્વરવાનિષ સર્વિષા ॥૧૩॥

અર્થ:-જેમ જ્વરથી પીડિત મનુષ્ય જ્વરનો દાહ મટાડવા સ્ત્રી ખાંધને પોતાને સ્વસ્થ થયો માને છે, પરંતુ વાસ્તવિકપણે તે સ્વસ્થ થઈ શકતો નથી, જિવ્રટો તે વધારે દુઃખી થાય છે તેમ, અજ્ઞાની જીવ ધનાદિથી પોતાને સુખી માને છે પરંતુ વાસ્તવિકપણે તે સુખી કદી શકાય નહિ; કેમકે ધન કમાતાં અત્યંત કષ્ટ થાય છે, અસુરક્ષ્ય છે અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયા પછી બહુ કઠિનતાથી તેની રક્ષા થઈ શકે છે, તદ્દિપરંતુ તે નશ્વર છે-જેતજેતામાં તે નષ્ટ થનારું છે. ૧૩.

મરણના ચોક્ક કરનારને સંસારનું પરિણામણ:-

મૃત્યોર્ગોચરમામતે નિજજને મોહેન યઃ શ્લોકકૃત,
 નો ગન્ધોડપિ ગુણસ્થ તસ્ય વહ્નો દોષાઃ પુનર્નિશ્ચિતમ્ ।
 દુઃખં વર્દત એવ નશ્યતિ ચતુર્વર્ગો મતેર્વિભ્રમઃ,
 પાપં રુક્ચ મૃતિશ્ચ દુર્ગતિરથ સ્યાદ્દોર્ધસંસારિતા ॥ ૪૫ ॥

મોહો હો કર ઇષ્ટ મરણ પર શોક કરે જો પ્રાણી,
 લાભ ન ઉસકો રંચમાત્ર, પર વિપુલ સહે વહ હાની ।
 દુઃખ બઢે, ધર્મોવિ નશે ઔ' મતિ-વિભ્રમ હો જાવે,
 પાપ રોગ કુમરણ પુન દુર્ગતિ, જો જગ-ભ્રમણ કરાવે ॥૪૫॥

ભાવાર્થ:-એ પ્રાણી પોતાના ઇષ્ટ સ્વપ્નનું મરણ સમીપ આવે મોહવશ શોક કરે છે તેના તે શોકમાં ગુણની મંદ પણ નથી. કિન્તુ બધા દોષોનું હોવાનું સુનિશ્ચિત છે અર્થાત્ શોક કરવાથી તેને આંશ માત્ર પણ લાભ નથી, બિલ્લી બહુ હાનિ સહન કરવી પડે છે. [એ હાનિ સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે:-] જેનું દુઃખ વધી જાય છે, ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ-એ ચારે પુરુષાર્થોનો નાશ થઈ જાય છે-શોકદશામાં કોઈપણ પુરુષાર્થ તેનાથી બનતો નથી, બુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ જાય છે, પાપ ઉત્પન્ન થાય છે, રોગ સતાવે છે અને કુમરણ થાય છે, તેના ક્ષણસ્વરૂપે દુર્ગતિની પ્રાપ્તિ થઈ સંસાર-પરિણામણ વધી જાય છે. ૪૫.

આ સંસાર દુઃખનું જ ઘર છે:-

આર્યા

આપન્મયસંસારે ક્રિયતે વિદુષા કિમાપદિ વિષાદઃ ।
 કસ્ત્રસ્યતિ લંબનતઃ પ્રવિધાય ચતુષ્પથે સદનમ્ ॥ ૪૬ ॥

*યહ જગ હૈ સબ દુસ્-સદન જબ યહાં બસેરા ઠાના,
 દુસ્સૌસે કિસ હેતુ સુજન તબ ચિત્ત અપના અકુલાના ?
 જો અપના ઘર બાંધ રહે હૈ, મનુજ ચતુષ્પથમાહીં,
 લંઘનકે મયસે તબ કૈસે વહ શંકે મનમાંહીં ? ॥ ૪૬ ॥

ભાવાર્થ:—આ આખો સંસાર દુઃખમય-દુઃખોતું ઘર-છે, જ્યારે એવામાં રહેવા-વસવાતું સ્થાન લીધું છે ત્યારે દુઃખો સામા આવ્યે વિક્કાનો શાના માટે આકુલતા-આકુલતા કરે છે? ચિત્તમાં આકુલતા-આકુલતા લાવવાથી કોઈ લાભ નથી. યદિ કોઈ મનુષ્ય પોતાનું ઘર ચોરા [મધ્ય થોડ]માં બનાવીને રહે ને પછી લોક તેના ઘરને અથડાઈને જાય તો તે બાબતથી તેણે શા માટે ત્રાસવું જોઈએ? જેમ ચોરાવાળું ઘર જનતાથી ઓળંગાવું અનિવાર્ય છે અને તેથી ભય રાખવો નકામો છે તેમ સંસારવાસના દુઃખોથી આકાન્ત થવું અનિવાર્ય છે અને તેથી +ભય રાખવો નિરર્થક છે. જેને સંસારના દુઃખોથી ભય લાગે છે તેણે સંસારનો વાસ છોડવો જોઈએ. છોડવા તરફ ખરા પગલાં માંડવાં જોઈએ-મોક્ષમાર્ગ પર જવું જોઈએ. અન્યથા, દુઃખ આવ્યે રુદન-કદવાંત તે બુદ્ધિમાનોતું કાચું ન ગણાતાં પાગલોની ચેષ્ટા કહેવાશે. ૪૬.

* મૂળનો સંક્ષિપ્ત ભાવાનુવાદ આ પ્રકારે થઈ શકે છે:—
 દોહા—“ વિપત્તમયી જગમેં સુજન ! કયા વિષાદ દુઃખમાહિં ?

લંઘનકે મય કો કરૈં ? કર ઘર ચતુષ્પથ-માહિં ”

+ જાનીને મરણનો ભય ન હોય એમ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય

મહારાજે કહ્યું છે:—

પ્રાણોચ્છેદમુદાહરન્તિ મર્ણ્યં પ્રાણાઃ કિલાસ્માત્મનો,

જ્ઞાનં તત્સ્વયમેષ શાશ્વતત્ત્વયા નોચ્છિન્નત્ત્વે જાતુચિત્ત ।

ક્યો મનુષ્ય પાગલ ?

વસન્તતિલકા

વાતૂલ ઇષ કિમુ કિ ગ્રહસંગ્રહીતો,
 આન્તોઽથવા કિમુ જનઃ કિમથ પ્રમત્તઃ ।
 જાનાતિ પશ્યતિ શૃણોતિ ચ જીવિતાદિ,
 વિદ્યુચ્ચલં તદપિ નો કુરુતે સ્વકાર્યમ્ ॥ ૪૭ ॥
 કયા ઉસકો વાતૂલ કહેં યા મૂતાવિષ્ટ બલ્લાનેં ?
 આન્તચિત્ત કયા ઉસકો જાનેં વા ઉન્મત્ત પ્રમાનેં ?
 જીવનાદિકો વિદ્યુત્-સમ ચલ જો દેસે ઔ' જાને,
 કાનોંસે અપને પુન સુન હેં, તોહુ ન નિજહિત ઠાને ॥ ૪૭ ॥

ભાવાર્થઃ—શુવનાદિ-સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, બાન્ધવ, ધનાદિ-
 વીજળી સમાન ચંચળ છે-આમાથી ક્રોધપણ સ્થિર રહેનાર
 નથી એમ જે મનુષ્ય જાણતો, દેખતો અને સાંભળતો છતાં
 પણ સ્વકાર્ય (પોતાના આત્મહિતની સાધના) કરતો નથી-
 બિલટો મોહમાં ફસાઈ રહી તેમાં આસક્ત રહે છે-તેને
 પાગલ કહેવો, શ્રદ્ધ-પીડિત કહેવો કે આન્તચિત્ત નામ આપવું

તસ્યાતો મરણં ન કિશ્ચન ભવેત્તદ્ધોઃ કુતો જ્ઞાનિનો,
 નિર્દશકઃ સતતં સ્વયં સ સહજં જ્ઞાનં સદા ચિન્દતિ ॥૧૫૧॥

અર્થઃ—પ્રાણોના નાશને (લોકો) મરણ કહે છે. આત્માના પ્રાણ
 તો નિશ્ચયથી જ્ઞાન છે. તે (જ્ઞાન) સ્વયમેવ શાશ્વત હોવાથી તેનો કદાપિ
 નાશ થતો નથી; માટે આત્માનું મરણ બિલકુલ થતું નથી. તેથી
 [આત્મું જાણત] જ્ઞાનીને મરણનો ભય કયાંથી હોય? તે તો પોતે
 નિરંતર નિઃશંક વર્તતો થકે સહજ જ્ઞાનને કદા અનુભવે છે.

નિર્જરાધિકાર

તે સમજવામાં આવતું નથી ! હા ! એટલું જરૂર કહી શકાય કે તેની પ્રવૃત્તિ પાગલાઈ જેવી છે તેથી તેને ચંદાય તે કહી શકાય ને સમજી શકાય. ૪૭.

આયુકાળ પૂર્ણ થતાં દવા, મંત્રાદિ પણ વ્યર્થ:—

શાર્દૂલવિકીઢિત

દત્તં નૌષધમસ્ય નૈવ કથિતઃ કસ્યાઽપ્યયં મંત્રિણો,
નો કુર્યાન્નુચમેવમુન્નતમતિર્લોકાન્તરસ્યે નિજે ।
યત્ના યાન્તિ યતોક્તિનઃ શિથિલતાં સર્વે મૃતેઃ સન્નિધૌ,
બન્ધાશ્ચર્મવિનિર્મિતાઃ પરિલસદ્વર્ષામ્બુસિક્તા ઇવ ॥ ૪૮ ॥

‘હા ! મੈં इसको औषध नहीं दी, मांत्रिकको न दिखाया !’
इस विष शोक न करना बुधजन ! स्वजन तजे जब काया ।
कारण, काल-समीप मनुजके शिथिल यत्न सब होवें,
जल-सिंचित-टढ़ चार्मिक बन्धन ज्यों ढीले पड़ जावें ॥ ४८ ॥

ભાવાર્થ:-વિવેકી મનુષ્યે, પરલોકયાત્રા કરતા-દેહ-ત્યાગ કરતા-મૃત સ્વજન માટે એવો શોક કરવો ન જોઈએ કે ‘હા ! મેં એને અમુક દવા ન આપી, અમુક મંત્રવાલી પાસે પણ ન દેખાડ્યો;’ કેમકે જ્યારે કોઈનો કાળ નજદીક આવે છે ત્યારે, જળથી સિંચિત થઈ ઢીલા થતાં ચામડાના દૃઢ બંધનની જેમ મનુષ્યના સર્વ પ્રયત્નો શિથિલ થઈ જાય છે; તે સમયે કોઈની પણ કોઈ યુક્તિ ચાલતી નથી. માટે ઉક્ત પ્રકારની વાતનો વિચાર કરી પશ્ચાત્તાપ કરવો અને શોક કરવો વ્યર્થ છે ! આવા પ્રસંગે તો એમ સમજવું જોઈએ કે એવી જ અવિતવ્યતા હતી. ૪૮.

[૫૨]

અવિવેકી મનુષ્યનું મૃત્યુ 'મે-મે, મારું-મારું' કરતું થાય છે:-

શિશ્વરિણી

સ્વકર્મવ્યાગ્રેણ સ્ફુરિતનિજકાલાદિમહસા,
સમાગ્રાતઃ સાક્ષાચ્છરણરહિતે સંસૃતિ વને ।
પ્રિયા મે પુત્રા મે દ્રવિણમપિ મે મે ગૃહમિદમ્ ,
વદન્નેવં મે મે પશુરિવ જનો યાતિ મરણમ્ ॥ ૪૯ ॥

કાલાદિક પા તેજયુક્ત જો કર્મસિંહ બલધારી,
ઉસસે પકડા શરણરહિત ભવ-વનમેં જન અવિચારી ।
' મેરી માર્યા, મેરા ધન-ગૃહ, મેરા સુત-પરિવારા, '
અજ-સુતમમ યોં 'મે-મે' કરતા મરણ લહે બેંચારા ॥ ૪૯ ॥

ભાવાર્થ:-જેમ નિર્જન વનમાં સિંહથી પકડાયેલ બક-
રીનું બચ્ચું 'મે-મે' કરતું પોતાના પ્રાણ છોડી દે છે, કેાઈ
પશુ ત્યાં તે સમયે તે બિચારાને સહાયક હોતું નથી અર્થાત્
તેના પોકારને સાંભળનાર કેાઈ રક્ષક હોતો નથી, તેમ આ
શ્વરણુરહિત સંસારવનમાં જ્યારે આ અવિવેકી મનુષ્ય પ્રાણી
પોતાના પૂર્વેપાજિત કર્મરૂપ સિંહ કે જે હૃદયકાલાનુસાર
મહા તેજસ્વી તેમજ પરાક્રમી બને છે તેનાથી પકડાય છે ત્યારે
આ અવિવેકી પશુ 'મારી સ્ત્રી, મારો પુત્ર, મારું ધન, મારું
ઘર' ઇત્યાદિરૂપ મે-મે [મારું-મારું] કરતો કરતો મરણ
પામે છે, કેાઈ પશુ તે સમયે તેને સહાયક થતો નથી; સર્વે
નિરુપાયી બની બિલા બિલા ટક-ટક દેખી રહે છે ! અને કાળ
તેને ક્ષણભરમાં ગળી જાય છે ! આવી અસહાય-દશામાં કેાઈના
વિયોગ માટે શોક કરવો વ્યર્થ છે. ૪૯.

આયુષ્યનો વિનાશ દેખતાં છતાં પણ પોતાને અમર માનવો
તે જડબુદ્ધિ જ છે:—

વસન્તતિલકા

દિનાનિ खण्डानि गुरुणि मृत्युना,

विहन्यमानस्य निजायुषो भृशम् ।

पतन्ति पश्यन्नपि नित्यमग्रतः,

स्थिरत्वमात्मन्यभिमन्यते जडः ॥ ૫૦ ॥

યમસે અતિશય પીડિત અપનો આયુ સમો જન જાનો,

દિન હૈં ગુરુતર खण्ड उसीके, यह निश्चय उर आनो ।

उनको नित निज सन्मुख खिरते लख कर भी जो प्राणी,

अपनेको स्थिर मान रहा है वह क्यों नहीं अज्ञानी ? ॥ ૫૦ ॥

ભાવાર્થ:—એ સુનિશ્ચિત છે કે આપણું આયુ યમથી
અતિ પીડિત છે—કાળદ્વારા બરાબર હણાઈ રહ્યું છે અને
દિવસો તેના મોટા મોટા ખંડ છે—અંશ છે, આ ખંડો—
અંશોને નિરંતર આપણી સામે ખરતાં—વીખરાતાં અને એ
રીત આયુનો વિનાશ થતાં—દેખીને પણ જે અનુભવ પોતાને
અમર—સ્થિર માની રહ્યો છે તે જડબુદ્ધિ છે અર્થાત્ નિરંતર
કાળના મુખમાં પડવાનો—ચાલ્યા જવાનો જેને ખ્યાલ જ હોતો
નથી તે શું અજ્ઞાની નથી? અવશ્યમેવ અજ્ઞાની છે. ૫૦.

शार्दूलविक्रीडित

कालेन प्रलयं व्रजन्ति नियतं तेऽपीन्द्रचन्द्रादयः,

का वार्ताऽन्यजनस्य कीटमदृशोऽशक्तेरदीर्घायुषः ।

तस्मान्मृत्यુमुपागते प्रियतमे मोहं वृथा[मुधा] मा कृथाः,

કાલઃ ક્રીડતિ નાઽવ્ર યેન સહસા તત્કિશ્ચિદન્વિગ્ન્યતામ્* ॥૫૧॥

ઇન્દ્ર-ચન્દ્ર-આદિક મી નિશ્ચય કાલ-ગાલ જબ જાવેં,

નિર્બલ-જન અલ્પાયુ-કીટસમકી કયા બાત બતાવેં ?

ઇસસે સ્વજન-મરણ પર મવિજન મોહ વૃથા મત કીજે,

કાલ ન તનુમેં खेले जिससे शीघ्र आत्म लख लीजे ॥ ૫૧ ॥

ભાવાર્થઃ—જ્યારે ઇન્દ્ર અને ચન્દ્રાદિ પશુ કાળના મુખમાં નિશ્ચયપૂર્વક ચાલ્યા જઈ પ્રલયને પ્રાપ્ત થાય છે તો કીડા સમાન નિર્બળ અને અલ્પાયુષી અન્ય જનની તો વાત જ શી ? કદી તેનું ક્ષણભરમાં મરણ થઈ જાય તો તેમાં જરા પણ આશ્ચર્ય નથી; માટે પોતાના પ્રિયજનના મરણ નિમિત્તે વૃથા મોહમય શોક ન કરવો જોઈએ; પરંતુ કાળ પોતાના શરીરમાં ખેલવા ન આવે અર્થાત્ આત્માનું દુગતિરૂપ પરિણામ ન થવા પામે તે માટે* તત્ત્વની શીઘ્ર ખોજ કરવી જોઈએ-પોતાના-આત્મ સ્વરૂપની ઓળખાણ કરી તેમાં સ્થિર થઈ જવું જોઈએ. ૫૧.

*આત્માર્થી તો એમ વિચારે કે:—

હિજ્જદુ વા મિજ્જદુ વા ણિજ્જદુ વા મહવ જાદુ વિવ્વલયં ।

જહ્યા તહ્યા ગચ્છદુ તહવિ હુ ણ પરિગહો મચ્છ ॥ ૨૦૯ ॥

ભાવાર્થઃ—પરદ્રવ્યરૂપ આ શરીર છેદાઓ, બેદાઓ, કાષ્ઠ તેને લાઇ જાઓ, નષ્ટ થઇ જાઓ અથવા ગમે તે રીતે જાઓ, તથાપિ તે પરિગ્રહ ખરેખર મારો નથી. ત્યારબાદ આત્માની ઓળખાણ કરવા વિચારે કે:—

અનાદ્યનંતમચલં સ્વસંવેદ્યમિદં સ્ફુટમ્ ।

જીવઃ સ્વયં તુ ચૈતન્યમુચૈશ્ચકચકાયતે ॥ ૪૧ ॥

અર્થઃ—જે અનાદિ, અનંત, અચલ, સ્વસંવેદ [જે પોતે પોતાથી જ જણાય તેવું,] અને પ્રગટ એવું આ ચૈતન્ય અત્ત્વંતપણે

શાંતજનને સંયોગ-વિયોગ, જન્મ-મરણમાં હર્ષ-શોક ન જ હોય:-
 સંયોગો યદિ વિપ્રયોગવિધિના ચૈજ્જન્મ તન્મૃત્યુના,
 સમ્પન્નેદ્વિપદા સુખં યદિ તદા દુઃસ્વેન ભાવ્યં ધ્રુવમ્ ।
 સંસારેડત્ર મુહુર્મુહુર્બહુવિધાડવસ્થાન્તરપ્રોલ્લસદ્-
 વૈષાન્યત્વનટીકૃતાઙ્ગિનિ સતઃ શોકો ન હર્ષઃ ક્વચિત્ ॥૫૨॥

અક્યઠાટ પ્રકાશી રહ્યું છે તે પોતે જ છવ-આત્મા છે.

સમયસારકલ્પશ ।

સ્વ૦ કવિવર શ્રી બનારસીદાસે સૂચવેલ આત્મ-અનુભવ કર-
 વાનો વિધિ ઉપયોગી હોખને અત્ર દાખલ કર્યો છે:—

પ્રથમ સુદિષ્ટિસૌં સરીરરૂપ કીજૈ મિત્ર,

તામૈં ભૌર સૂચ્છમ સરંર મિત્ર માનિયે ।

ઘટ્ટ કર્મ માથકો ઉપાધિ સોઝ કીજૈ મિત્ર,

તાહૈં સુસુદ્ધિકૌં વિલાસ મિત્ર જાનિયે ॥

તામૈં પ્રભુ ચેતન ચિરાજત અલંકર,

ઘડૈં શ્રુત ગ્યાનકે પ્રશાંત ડર આનિયે ।

ઘાહીકૌં ચિત્તાર કરિ ઘાહીમૈં મગન હૈૈ,

ઘાકૌં પદ સાધિવેકૌં યેસી ચિધિ ટાનિયે ॥ ૫૬ ॥

બાવાર્થ:—પહેલાં બેદવિજ્ઞાનદારા સ્થૂલ શરીરને આત્માથી
 ભિન્ન માનવું જોઈએ, પછી આ સ્થૂલ શરીરમાં તૈજસ, કાર્મણ્ય
 સૂક્ષ્મ શરીર છે તેનાથી આત્માને ભિન્ન જાણવો હોયિત છે. પશ્ચાત્
 અષ્ટ કર્મની ઉપાધિ-જનિત રાગ-દ્વેષને ભિન્ન કરવા અને પછી બેદ-
 વિજ્ઞાનને પણ ભિન્ન માનવો જોઈએ. તે બેદવિજ્ઞાનમાં અખંડ
 આત્મા વિરાજમાન છે તેને શ્રુતગ્યાન, પ્રમાણ્ય વા નય, નિરૂપ આદિથી
 નિશ્ચિત કરી તેનો વિચાર કરવો જોઈએ અને તેમાં લીન થવું
 જોઈએ. મોક્ષપદ પામવાની નિરંતર આવી જ રીતિ છે. ૫૫.

સમયસારનાટક-ચંચલાર ।

जो संयोग वियोग-सहित वह जन्म मृत्यु-युत मानो,
संपत विपदासे, सुख दुखसे, निश्चय भाव्य सुजानो ।

बार बार गति-जाति-अवस्था धर बहुविध जगमाहीं,
जीव नचै, नहिं हर्ष-शोकतब, कबहुँ सन्त-मन-माहीं ॥५२॥

भावार्थ:-जे पदार्थोना कर्मोदयानुसार संयोग छे तेना वियोग
यक्षु अवश्य यनार छे अर्थात् जेना जेनी साथे संयोग थये छे
ते अन्तेना केछ ओक द्विपसे ओक जीनथी वियोग थवानुं
अवश्य आवी छे, जन्म साथे मृत्यु रहैछु छे, जे जन्मे छे ते केछ
ओक द्विपस भरे ज छे. स पदा विपदाथी अवश्यमेव बेरायेली
छे. तथा सुख दुःखथी निःसंदेह व्याप्त छे, अने आ
एव संसारमां विविध प्रकारनी गति-जाति अवस्थाइप
विविध बेघो धारण करी वारंवार नाथी रह्यो छे; ओ देणी
अंतर्जनेने मनमां कही पक्ष दुष्य शोक थतो नथी संसारनी
आवी स्थितेना विवेक ज तेने दुष्य शोकमां आत्म सम्बंध
करवा हेतो नथी. पर.

राग-द्वेषइप विपरहित सत्पुरुष ज सुखमां रहै छे:—

लोकाश्चेतसि चिन्तयन्त्यनुदिनं कल्याणमेवात्मनः,

कुर्यात्सा भवितव्यताऽऽगतवती तत्तत्र यद्रोचते ।

मोहोल्लासवशादतिप्रसरतो हित्वा विकल्पान्बहून्,

*रागद्वेषविषोर्जितैरिति मदा शक्तिः सुखं स्थायिताम् ॥५३॥

अपने हितकी चिन्ता निशुद्धि लोक करे मनमाहीं,

पर भावी-अनुसार होत सब, इसके संशय नाहीं ।

*आवे ज सद्गुपदेश २५० कविवर पं. श्री अनारसीदासजीये आर्यो छे:—

लोकनिसौं कछु नातो न तेरो न, तोसौं कछु ईद लोककी नातौ ।

ए तो रहै राम स्वभावके रस, तू परमारथ के रस मातौ ॥

इससे फैले तीव्र मोह-वश बहु विकल्पके त्यागी,
रागद्वेष-विष-रहित सदा सुखमें तिष्ठे बड़भागी ॥ ५३ ॥

આવાર્થ—સંસારી પ્રાણીઓ દિનરાત પોતાના હિતની જ ચિંતામાં લાગેલા રહે છે; પરંતુ તે જ થવાનું હોય તે જ થાય છે. અંતઃ તીવ્ર મોહવશ ફેલાયેલા બહુ વિકલ્પોના ત્યાગ કરનાર, રાગ-દ્વેષરૂપ વિષરહિત સત્પુરુષો જ સદા સુખમાં રહે છે. રાગ અને દ્વેષનું વિષ બારે બેચેની ઉત્પન્ન કરે છે; કદી નિરાકુળ થવા દેતું નથી અને તેથી આ જીવને સુખશાન્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જે રાગ-દ્વેષ જીતે છે તે સહજ મોહ પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે; તેની સર્વ મેહજન્ય વિકલ્પજાળ છૂટી જાય છે. આ પ્રમાણે તે વિષમ સ્થિતિમાંથી છૂટી રચ્યું સુખ-શાન્તિની સમસ્થિતિમાં આવી જાય છે—નિરાકુલ સુખનો અનુભવ કરવા લાગે છે. ૫૩.

સાંસારિક વસ્તુ માત્ર અસ્થિર છે તે પર ધ્વજાનું દંષ્ટાન્તઃ—

वसन्ततिलका

लोका ! गृहप्रियतमासुतजीवितादि-
वाताहतध्वजपटाऽग्रचलं समस्तम् ।

ये तनसौं तनमे लह, चेन्न तू तिनमों निज हांतौ ।
हाहु सुखी अपनौ बल फेरिबै, तोरिकें राग विरोधकौ तांतौ । १।

અર્થ—હ જીવ ! કુટુંબી આદિ જતેને તારાથી કાંઈ સંબંધ નથી અને તેમ નથી તારે એ લોકો સાથે થોડા સંબંધી કાંઈ પ્રયોજન; તેઓ તો પોતાની મતલબના કારણે તારા શરીર સાથે મહોળત રાખે છે; અને તું તારા આત્મહિતમાં ખસ્ત થા. એ લોકો શરીરમાં તન્મય થઈ રહેલા છે તેથી તેઓ શરીર સમાન જણાવે છે; બ્યારે તું ચૈતન્ય છો, તેમનાથી અલગ—છો; માટે રાગદ્વેષના તંતુઓ તોડી નાખી સ્વાન્મયજાળ પ્રગટ કરને સુખી થા. ૯.

साध्य साधक द्वार ।

ઋગ્યામોદમત્ર પરિહૃત્ય ધનાદિમિત્રે,

ધર્મે મર્તિ કુરુત કિં बहुभिर्बचोभिः ॥ ૫૪ ॥

મવિજન ! યહ ઘર નારી સુત ઔ' જીવન આદિક જાનો,

પવન-પ્રતાડિત-ધ્વજા-વસ્ત્ર સમ ચંચલ સકલ વખાનો ।

છોડ ધનાદિક મિત્રોમેં યહ મોહ મહા-દુઃખદાઈ,

‘જુગલ’ ધર્મમેં પ્રીતિ કરો અબ અધિક કહેં ક્યા માઈ ॥ ૫૪ ॥

ભાવાર્થ:-હે ભગ્ય જનો ! જેમ પવનથી પ્રતાડિત ધ્વજા-

* મોહ કમ' હઠાવવાને-નાશ કરવાને ધાર અનુપ્રેક્ષા-ભાવના, દશ યતિધર્મ' વગેરે સાધનો છે. તેનું ચિંતન બુધજનો [મુનિઓ, શ્રાવકો] એ કરી આત્મકલ્યાણ કરેલ છે. તેથી આ જ પદ્યનન્દિ મુનિરાજ-રચિત ધાર અનુપ્રેક્ષા આ પ્રસ્તુતનો ચોથો ક્રમે પૂર્ણ કરવા અત્ર દાખલ કરેલ છે.

દ્વાવશાઽપિ સદા ચિન્તયા અનુપ્રેક્ષા મહાત્મભિઃ ।

તદ્ભાવના મહત્યેવ કર્મણઃ ક્ષયકારણમ્ ॥

અર્થ:-ઉત્તમ પુરુષોએ ધાર ભાવનાઓનું સદા ચિંતન કરવું જોઈએ; કેમકે આ ભાવનાઓનું ચિંતન, સમસ્ત કર્મોનું નાશ કરનાર કારણ થાય છે.

આચાર્યવર ધાર ભાવનાઓના નામ દર્શાવે છે:-

અધ્ધવાશરણે સ્થા મય પક્તવમેવ ચ ।

અન્યત્વમશુચિત્વં ચ તથૈવાશ્વસંચરો ॥

નિર્જરા ચ તથા લોકો બોધિદુર્લભધર્મતા ।

દ્વાદશૈતા અનુપ્રેક્ષા માણિતા જિનપુજ્જવૈઃ ॥

અર્થ:-અનિત્ય, અશરણ, સંચાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, બોધિદુર્લભ અને ધર્મ-એ ધાર અનુપ્રેક્ષા ઓ જિનેન્દ્ર દેવોએ શ્રેણી છે.

વસ્ત્રને। અગ્રભાગ ચંચળ રહે છે તેમ આ ઘર (શ્રી, પુત્ર, જીવિત, ધન આદિ સર્વ ચંચળ છે. આમાં કોઈ પણ વસ્તુ

૧. અનિત્ય ભાવનાના સ્વરૂપનું વર્ણન:—

અધુશાણિ સમસ્તાનિ શરીરાદીનિ દેહિનામ્ ।

તન્નાશોઽપિ ન કર્તવ્યઃ શોકો દુઃકર્મકારણમ્ ॥

અર્થ:—જીવોના સમસ્ત શરીર, ધન, ધાન્ય આદિ અનિત્ય-વિનાશિક છે; માટે તે સર્વ નષ્ટ થયે જીવોએ જરાપણ શોક ન કરવો જોઈએ; કેમકે શોક કરવાથી માત્ર ખોટા કર્મોનું કારણ જ થાય છે.

૨. અશરણુભાવનાના સ્વરૂપનું વર્ણન:—

વ્યાઘ્રેણાઘાતકાયસ્ય મૃગશાવસ્ય નિર્જનૈ ।

યથા ન શરણં જન્તોઃ સંસારે ન તથાપદિ ॥

અર્થ:—નિર્જન વનમાં વાઘના પંજમાં પકડાયેલ હરણના બચ્ચાને બચાવવાને કોઈ સમર્થ નથી તેમ, આ સંસારની આપ-તિઓમાં સપડાયેલ જીવને કોઈ-ઈન્દ્ર, અહમિન્દ્ર આદિ-પણ રક્ષક નથી; માટે ભગ્ય જીવોએ ધર્મ સિવાય કોઈને પણ રક્ષક ન સમજવો.

૩. સંસાર ભાવનાના સ્વરૂપનું વર્ણન:—

યત્સુખં તત્સુખાભાસો યદ્ દુઃખં તત્સદ્જ્ઞસા ।

મથે લોકઃ સુખં સત્યં મોક્ષ યથ સ સાધ્યતામ્ ॥

અર્થ:—હે જીવ! સંસારમાં જે સુખ દેખાય છે તે સુખ નથી પણ સુખાભાસ છે; અને જે દુઃખ છે તે સત્ય છે. પરંતુ વાસ્તવિક સુખ તો મોક્ષમાં જ છે; માટે તારે મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે જ સુમથન કરવો જોઈએ.

૪. એકત્વ ભાવનાના સ્વરૂપનું વર્ણન:—

સ્વજનો વા પરો વાઽપિ નો કશ્ચિત્પરમાર્થતઃ ।

કેવલં સ્વાર્જિતં કર્મ જીવેનૈકેન મુજ્યતે ॥

અર્થ:—યદિ પરમાર્થથી જોઈએ તો સંસારમાં જીવનો નથી કોઈ સત્ત્વન કે નથી તો કોઈ પર જન; માત્ર આ જ એકલો જ સ્વોપાર્જિત કર્મના ફળ ભોગવે છે.

સ્થિર સદા એક રસરૂપ રહેનારી નહિ હોવાના કારણે મન લગાડવા જેવી ચીજ નથી, માટે આ ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્રાદિ

૫. અન્યત્વ ભાવનાના સ્વરૂપનું વર્ણન:—

શ્વીરનીરબદેકત્ર સ્થિતયોદ્દેહદેહિનો: ।

મેલો યદિ તતોડન્યેષુ કલત્રાદિપુ કા કથા ॥

અર્થ:—શરીર અને આત્માની સ્થિતિ દૂષ અને પાણી સમાન એકત્ર છે; બપોરે તે બન્ને ય પરસ્પરથી બિન છે ત્યારે સર્વથા બિન સ્ત્રી, પુત્ર, ધન આદિની તે: વાત જ શી ? માટે કાલ્યા પુરુષોએ શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિને કદાપિ પોતાના નહિ માનવા જોઈએ.

૬. અશુચિ ભાવનાના સ્વરૂપનું વર્ણન:—

તથાડશુચિરિયં કાયઃ કૃમિધાતુમલાશ્ચિતઃ ।

યથા તસ્યેષ સમ્પર્કદિશ્યત્રાપ્યપચિત્રતા ॥

અર્થ:—કીડા, ધાતુ, મળ, મૂત્ર આદિ અપવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલ આ શરીર એટલું અપવિત્ર છે કે તેના સંપર્કથી બીજા વસ્તુઓ પણ અપવિત્ર થઈ જાય છે.

૭. આશ્રવ ભાવનાના સ્વરૂપનું વર્ણન:—

જીવવોતો મશામ્ભોધો મિથ્યાત્વાદિકરમ્ભ્રજાન્ ।

આસ્રવતિ વિનાશાર્થં કર્મામ્ભઃ પ્રચુરં પ્રમાત્ ॥

અર્થ:—આ સંસારરૂપ સમુદ્રમાં જે સમયે જીવરૂપ વહાણ, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગરૂપ છિદ્રોવર્ણ થાય છે તે સમયે તે પોતાના વિનાશ માટે અજ્ઞાનતાથી પ્રચુર કર્મરૂપ જળને આસ્રવે-ખેચે-છે.

૮. સંવર ભાવનાના સ્વરૂપનું વર્ણન:—

કર્માસ્રવનિરોધોડત્ર સંવરો ભવતિ ધ્રુવમ્ ।

સાક્ષાદેતદનુષ્ઠાનં મનોવાકાયસંવૃત્તિઃ ॥

પ્રત્યેનો મહાદુઃખદાયી મોહ છોડી ધર્મમાં ચિત્ત લગાડો,
મુનિ અને શ્રાવક લેહરૂપ ઉભય પ્રકારના ધર્મમાં અનુરાગ

અર્થ:- આવેલ કર્મોનો નિરોધ તે નિશ્ચયી સંવર છે; અને
મન, વચન, કાયાનું સંવરણ [સ્વાધીન રાખવું] તે જ સંવરનું
આચરણ છે.

ભાવાર્થ:-જે સમયે મન, વચન, કાચરૂપ ચોમ, મિથ્યાત્વ,
કષાય આદિ રહિત થઈ શુભિ, સમિતિ, ધર્મ-અનુપ્રેક્ષાના ચિંતનનમાં
લીન થાય તે સમયે સંવર થાય છે.

૯. નિર્જરા ભાવનાના સ્વરૂપનું વર્ણન:-

નિર્જરા શાતનં પ્રોક્તા પૂર્વોપાનિતકર્મણામ્ ।

તપોભિર્બહુભિઃ સા ક્ષ્યાદ્દૈરાગ્યાશ્રિતચેષ્ટિનૈઃ ॥

અર્થ:-પૂર્વોપાનિત કર્મોનો એકદેશરૂપે નાશ થવો-ખરવું
તે નિર્જરા છે. આ નિર્જરા, અસાર, દેહ પ્રત્યેના વેરાગ્યયુક્ત અંતઃ-
કરણદ્વારા અનશન આદિ બાહ્ય અને પ્રાયશ્ચિત આદિ આંતરિક ઘણા
તપોથી થાય છે.

૧૦. લોક અનુપ્રેક્ષાના સ્વરૂપનું વર્ણન:-

લોકઃ સર્વોઽપિ સર્વત્ર સ્થાપાયસ્થિતિરધ્રુવઃ ।

દુઃખકારીતિ કર્તવ્યા મોક્ષ ઇષ મતિઃ સતામ્ ॥

અર્થ:-આ સમસ્ત લોક સર્વત્ર વિનાશિક અને અનિત્ય
છે તથા વિવિધ દુઃખકારી છે એવું વિચારી ઉચ્ચ પુરુષોએ સદા
મોક્ષ પ્રત્યે જ ધૃતિ લગાડવી જોઈએ.

૧૧. બોધિદુર્લભ ભાવનાના સ્વરૂપનું વર્ણન:-

રત્નત્રયપરિપ્રાપ્તિર્બોધિઃ સાતીષ્ઠ દુર્લભા ।

લઙ્કા કથં કથચ્છિચ્છેત્કાર્યો યત્નો મહાનિહ ॥

અર્થ:-રત્નત્રય [સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્ર] ની
પ્રાપ્તિનું નામ બોધિ છે અને આ બોધિની પ્રાપ્તિ અત્યંત કઠિન છે.
યદિ કોઈ પ્રકારે તેની પ્રાપ્તિ પશ્ય થઈ જાય તો તેની રક્ષા અથો
શુદ્ધજનોએ પ્રયત્ન ચતન કરવો જોઈએ.

વધારે; હવે આથી વિશેષ શું કહેવું ? આ સર્વનો સાર છે. ૫૪.

ભાવાર્થ:-અતંત જીવ એવા છે કે જે અત્યારે નિજાદર્માં જ પડેલા છે. તેમણે આ શિવાય બીજું શરીર ધારણ કર્યું જ નથી; પૃથ્વીકાય આદિ સ્થાવરપણું, ત્રણપણું, પંચેન્દ્રિયપણું, સંઘીપણું, મનુષ્ય ભવ, હિમ્મ કુળ, ચિરાયુ વગેરેની પ્રાપ્તિ હિતરોત્તર વધારે કઠિન છે. દૈવયોગાત્ આ સર્વ મળી જાય તો પણ રતનત્રયની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ છે. સત્પુરુષના પરિચયે અને સ્વપુરુષાયે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ પ્રમાદવશ તેની રક્ષા કરતા નથી; માટે ભવ્ય પુરુષોએ તેની રક્ષા કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ-આ પ્રકારનું ચિંતવન તે બોધિદુર્લભ અનુપ્રેક્ષા.

૧૨. ધર્માનુપ્રેક્ષા ભાવનાના સ્વરૂપનું વર્ણન:-

નિજધર્મોડયમસ્થન્તે દુર્લભાં યશ્ચિનાં મતઃ ।

તથા પ્રાહ્યો યથા સાક્ષાદ્ધર્મોક્ષં સદ્ ગચ્છતિ ॥

અર્થ:-જિનેન્દ્રકથિત જ્ઞાનાતંદ્રસ્વરૂપ નિબધર્મની પ્રાપ્તિ જીવોને અત્યંત દુર્લભ છે, તેથી આ આત્મસ્વભાવરતનત્રયસ્વરૂપ તથા હિતમ ક્ષમાદિસ્વરૂપ ધર્મ એવી દૃઢતાથી અંગીકાર કરવો જોઈએ કે મોક્ષપથ તો સાથે જ રહે.

દુઃખપ્રાહ્નનાકીર્ણે સંસારક્ષારસાગરે ।

ધર્મપોતં પરં પ્રાહુસ્તારણાર્થ મનીષિણઃ ॥

અર્થ:-વિવિધ દુઃખરૂપ મમરથી વ્યાપ્ત સંસારરૂપ ખારો સમુદ્ર પાર કરવાને ધર્મરૂપ જહાજને મણુપર આદિ મહાપુરુષોએ હિતમ કહ્યું છે.

અનુપ્રેક્ષા ઇમાઃ સદ્ગ્નિઃ સર્વંશ હૃદયે ધૃતાઃ ।

કુર્વન્તે તત્પરં પુણ્યં હૈતુર્યત્સ્વર્ગમોક્ષયોઃ ॥

અર્થ:-જનજનોએ વારંવાર હૃદયમાં આ બાર ભાવનાઓનું ચિંતવન કર્યું છે; તેથી એવું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે કે જે પુણ્ય સ્વર્ગ તથા મોક્ષનું કારણ બને છે; માટે સ્વર્ગ-મોક્ષના કારણરૂપ પુણ્યને ચાહનાર ભવ્ય જીવોએ આ બાર ભાવનાઓનું સદા ચિંતવન કરવું જોઈએ.

અનિત્યપંચાશતના રવાધ્યાયનું ક્ષણ—

પુત્રાદિશોકશિશિશાન્તકરી યતીન્દ્ર—

શ્રીપદ્મનન્દિવદનામ્બુધરપ્રસૂતિઃ ।

સદ્બોધશસ્ય-જનની જયતાદનિત્ય—

પંચાશદુક્ષતધિયામમૃતૈકવૃષ્ટિઃ ॥ ૫૫ ॥

પદ્મનન્દિ-મુનિ-મુલ્લજલધરસે ઉપજી બુધ-હિતકારી,

પુત્ર-મિત્ર-ભાર્યાદિ-શોક-આતાપ મિટાવનહારી ।

અમૃતવૃષ્ટિ, સુબોધ-ધાન્યકો ‘ જુગલ ’ જન્મદાતારી,

જયવન્તી વર્તો જગમેં યહ અથિર-ભાવના પ્યારી ॥ ૫૫ ॥

ભાવાર્થ—આ ‘અનિત્ય પંચાશત’ શ્રી પદ્મનન્દિ મુનિ રાજના મુખરૂપ મેઘ-વાદળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ અમૃતવૃષ્ટિ-અમર-રસની વૃષા છે. વળી તે પુત્ર, મિત્ર, ભાઈ તથા ધનાદિના શોકજન્ય આતાપને મટાડનારૂં અને સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ ધાન્યને ઉપજાવનારૂં છે; માટે બુદ્ધજનોને હિતરૂપ આ ‘અનિત્યપંચાશત’ જગતમાં સદા જયવન્ત રહેા. આ પ્રાપ્ત કરી જગતના જીવેા પાતાના શોક સંતાપને સદાય મટાડી આત્મામાં સમ્યક્જ્ઞાન ઉગાડવામાં-જગાડવામાં સમર્થ થાઓ એવી અનુવાદકની આન્તરિક ભાવના છે. ૫૫.

શુભં મનુ ।

રત્નમંજુષા

વૃક્ષા દાશાગ્નિના લગ્નાસ્તત્કથં કુર્વતે ઘને ।

આત્મારૂઢતરોગ્નિમાગચ્છન્તે ન ચેત્યસૌ ॥

અન્યથ્યાન્યઃ સમાઝ્યાતી મૃતોઽથ દિવસેઽમુકઃ ।

યથં સ કિં ન જ્ઞાનાતિ મમાપ્તેતિ યમઃ કથચિત્ ॥

અર્થઃ—કોઈ મનુષ્ય દાશાગ્નિથી બળતા વૃક્ષો માટે સહાનુભૂતિ દેખાડે છે પરંતુ જે વૃક્ષ પર પોતે ચઢેલો છે તે જ વૃક્ષ નબદીકે અગ્નિ આવી રહ્યો છે તે તરફ દષ્ટિ પથ્ય કરતો નથી! વળી એક મનુષ્ય અન્યો પ્રત્યે કહે છે કે ‘આજ અમુક ભાઈ મરી ગયા’, પરંતુ એ શું નથી જાણતો કે ‘હું’ પણ એક દિવસ આ પ્રભાણે મરી જઈશ’!

અનિત્યાનિ શરીરાણિ વિમલો નૈવ શાશ્વતઃ ।

નિત્યં સન્નિહિતો મૃત્યુઃ કર્તવ્યો ધર્મસંગ્રહઃ ॥

અર્થઃ—શરીર અનિત્ય છે, વિભવ પણ શાશ્વત નથી; મૃત્યુ હિર પર માજી રહ્યું છે; માટે ધર્મના સંગ્રહ કરવો જ જોઈએ.

જીવન્તં મૃતકં મન્યે દેહિનં ધર્મવર્જિતમ્ ।

મૃતો ધર્મેણ સંયુક્તો દીર્ઘજીવો ભવિષ્યતિ ॥

અર્થઃ—આચાર્યમહારાજ કહે છે કે—જીવતા પણ ધર્મ-રહિત મનુષ્યોને હું મૃતક જ સમજીું છું. અને જે મનુષ્ય આત્મ-ધર્મ સહિત મર્યો છે તે દીર્ઘજીવી થશે અર્થાત્ તે મોક્ષમાં પસનારો થશે.

શ્રી પૂજ્યપાદ દયામી

श्रीमद् राजचंद्र

वर्ष २३ में

वि. सं. १९४७.

રાજપત્રાવલિ

કોઈ પણ જીવને અવિનાશી દેહની પ્રાપ્તિ થઈ હોય એમ દીકું નથી, જાણ્યું નથી, તથા સંભવતું નથી; મૃત્યુનું આવવું અવશ્ય છે. એવો પ્રત્યક્ષ નિઃસંશય અનુભવ છે, તેમ છતાં આ જીવ તે વાત ફરી ફરી ભૂલી જાય છે એ મોટું આશ્ચર્ય છે.

જે દેહ, યુવાવસ્થામાં અને સંપૂર્ણ આરોગ્યતામાં દેખાતાં છતાં પણ ક્ષણભંગુર છે તે દેહમાં પ્રીતિ કરીને શું કરીએ ? જગતના સર્વ પદાર્થ કરતાં જે પ્રત્યે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રીતિ છે એવો આ દેહ તે પણ દુઃખનો હેતુ છે; તો, બીજા પદાર્થમાં સુખના હેતુની શું કલ્પના કરવી ? જે પુરુષોએ, વસ્ત્ર જેમ શરીરથી જુદું છે એમ આત્માથી શરીર જુદું છે એમ દીકું છે તે પુરુષોને ધન્ય છે !

વિચારવાનને દેહ છૂટવા સંબંધી હર્ષ-વિષાદ ઘટે નહિ.

આત્મપરિણામનું વિભાવપણું તે જ હાનિ અને તે જ મુખ્ય મરણ છે.

જીવતાં મરાય તો ફરી મરવું ન પડે એવું મરણ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

જે જે પ્રાણીઓ દેહ ધારણ કરે છે તે તે પ્રાણીઓ તે દેહનો ત્યાગ કરે છે, એમ આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવસિદ્ધ દેખાય છે; તેમ છતાં આપણું ચિત્ત તે દેહનું અનિત્યપણું વિચારી નિત્ય પદાર્થના માર્ગને વિષે ચાલતું નથી, એ શૌચનીય વાતનો વારંવાર વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

સંગ્રાહક,

ભાયાણી હરિલાલ જીવરાજભાઈ.

રાજ-રતનકણિકા

દેહ છે તે જીવને વેષધારોપણું છે. મૃત્યુનું અવશ્ય
આવવું છે.

ચિત્તને રોગાદિ ભયનો વિદ્યેષ પણ્ય કરવો ચોખ્ખી નથી.
અસ્થિર પરિણામ ઉપશમાવવા યોગ્ય છે.

દેહાદિનો અભાવ થવો, મૂર્છાનો નાશ થવો તે જ મુક્તિ.

સચ્ચદ્વિષ્ટિને બહારના દુઃખ આવ્યે ખેદ હોય નહિ; જો
કે રોગ આવે એવું ઇચ્છે નહીં, પણ રોગ આવ્યે રોગદ્રેષ
પરિણામ થાય નહીં.

લાકડું કરવતથી બહેરાય તેમ આયુષ્ય આલ્યું જાય છે.

વેદનીય કર્મ એ નિર્જરારૂપે છે, પણ હવા ઇત્યાદિ
તેમાંથી ભાગ પડાવી જાય.

જ્ઞાનીએ અનંત ઔષધિ અનંત ગુણસંયુક્ત જોઈ છે;
પરંતુ મોત મટાડી શકે એવી ઔષધિ કોઈ જોવામાં આવી નહીં !

વૈદ્ય અને ઔષધિ એ નિમિત્તરૂપ છે.

દેહ છૂટે છે તે પયાય [અવસ્થા] છૂટે છે. પણ આત્મા
આત્માકારે અખંડ ઊભો રહે છે. પોતાનું કાંઈ જતું નથી,
જે જાય છે તે પોતાનું નથી, એમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય નહીં
ત્યાં સુધા મૃત્યુનો ભય લાગે છે.

સૂર્યના ઉદ્યોતની પેઠે દિવસ ચાલ્યો જાય, તેમ અંજ-
લિજળની માફક આયુષ્ય ચાલ્યું જાય.

જીવ તો સદાય જીવતો જ છે. તે કોઈ વખત ઝિંઘતો
નથી કે મરતો નથી, મરવો સંભવતો નથી. સ્વભાવે સર્વ
જીવ જીવતા જ છે.

× × ×
વૃષ્ઠ, જીવાન, બાળ-એ સર્વ કાળના મુખમાં છે, એમ ભય
રાખવો; તે ભય રાખીને સંસારમાં ઉદાસીનપણે રહેવું.

× × ×
દેહ સાચવ્યો સચવાતો નથી; કેમકે તે, ક્ષણમાં ભાંગી જાય
છે-ક્ષણમાં રોગ, ક્ષણમાં વેદના થાય. દેહ પ્રગટ માટી જેવો છે.
રાખ્યો રખાય નહીં. દેહનો પ્રગટ અનુભવ કરી શાસ્ત્રમાં કહ્યું
છે કે તે અનિત્ય છે; દેહમાં મૂંઝાણ કયા જેવું નથી.

× × ×
આત્માને પુત્ર પણ ન હોય અને પિતા પણ ન હોય.
× × ×
આયુઃ કર્મનો જે પ્રકારે બંધ હોય તે પ્રકારે દેહસ્થિતિ
પૂર્ણ થાય.

× × ×
પુદ્ગલની છત્રી એવી ઔદારિકાદિ કાયાને રાખ જેવી બાજીવી.

× × ×
જ્ઞાની ઉદયને બળે છે પણ શાતા-અશાતામાં ચરિણુમતા નથી.

× × ×
સમભાવથી મૃત્યુને બેઠું. મોતથી હર્ષ માનવો.

× × ×
મૃત્યુ પાછળ રાગથી રોડ નહિ.

× × ×

હૃદય આવેલો અંતરાય સમપરિણામે વેદવા યોગ્ય છે; વિષમ પરિણામે વેદવા યોગ્ય નથી.

x x x

અનિત્ય પદ્ધતિમાં વિવેકીને રુચિ કરવી હોય નહીં.

x x x

સંયોગસંખ ધે આ દેહ પ્રત્યે આ જીવને જે પ્રારબ્ધ હશે તે વ્યતીત થયે તે દેહનો પ્રસંગ નિવૃત્ત થયે; તેનો ગમે ત્યાં વિયોગ નિશ્ચયે છે, પણ જ્ઞાનીના આશ્રયપૂર્વક દેહ છૂટે એ જ જન્મ સાર્થક છે.

x x x

જ્યાં ઉપાય નહીં ત્યાં ખેદ કરવો યોગ્ય નથી.

x x x

પુણ્ય, પાપ અને આયુષ્ય એ, ઠેાઠ ખીજાને ન આપી શકે; તે, દરેક પોતે જ ભોગવે.

શરણુ (આશ્રય) અને નિશ્ચય કર્તવ્ય છે, અધીરજથી ખેદ કર્તવ્ય નથી.

રાજ-રસાયન

જેમ આત્માને સ્થૂળ દેહનો વિયોગ થાય છે તેને મરણ કહેવામાં આવે છે, તેમ સ્થૂળ દેહના આયુષ્ય આદિ સૂક્ષ્મ પર્યાયનો પણ સમયે-સમયે હાનિ-પરિણામ થવાથી વિયોગ થઈ રહ્યો છે; તેથી તેનું સમયે-સમયે મરણ કહેવા યોગ્ય છે. આ મરણ તે વ્યવહારનયથી કહેવાય છે. નિશ્ચયથી તો આત્માને સ્વાભાવિક એવા જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણપર્યાયની, વિભાવ-પરિણામના યોગને લીધે હાનિ થયા કરે છે અને તે હાનિ આત્માના નિત્યપણાદિ સ્વરૂપને પણ અહીં રહે છે, તે સમયે-સમયે મરણ છે.

દેહ રેતીના ઘર જેવો, મસાણની મઠી જેવો છે, પવં-
તની ગુફાની માફક દેહમાં અંધારું છે, ચામડીને લીધે દેહ
ઊપરથી રૂપાળો લાગે છે; દેહ અવગુણની ઓરડી, માયા
અને મેલને રહેવાનું ઠેકાણું છે; દેહમાં પ્રેમ રાખવાથી જીવ
રખડયો છે. દેહ અનિત્ય છે, બદલેલની ખાણ છે, તેમાં મોહ
રાખવાથી જીવ ચારે ગતિમાં રઝળે છે. કેવો રઝળે છે ?
લાણીના બળદની માફક, આંખે પાટો બાંધે છે, તેને ચાલ-
વાના માર્ગમાં સંકડાઈ રહેવું પડે છે. છૂટવાનું મન થાય
પણ છૂટી શકાય નહીં, ભૂખ્યા-તરસ્યાનું કહેવાય નહીં, શ્વાસો-
ચ્છ્વાસ નિરાંતે લેવાય નહીં. તેની પેઠે જીવ પરાધીન છે; જે
સ સારમાં પ્રીતિ કરે છે તે આવા પ્રકારનું દુઃખ સહન કરે છે.

જ્ઞાનીઓએ માનેલું છે કે દેહ પોતાનો નથી; તે રહે-
વાનો પણ નથી. જ્યારે ત્યારે પણ તેનો વિયોગ થવાનો છે.
આવું સમજી જ્ઞાની ખેદ કરતા નથી. પણ જેવી રીતે કોઈની
વસ્તુ લીધી હોય ને તેને પાછી આપવી પડે તેમ દેહને ઉઘા-
સથી પાછો સોંપે છે અર્થાત્ દેહમાં પરિણમતા નથી.

પરમયોગી એવા શ્રી ઋષભદેવ આદિ પુરુષો પણ જે
દેહને રાખી શક્યા નથી, તે દેહમાં એક વિશેષપણું રહ્યું છે
તે એ કે તેનો સંબંધ વર્તે ત્યાં સુધીમાં જીવે અસંગપણું-
(નિમોહપણું)-કરી લઈ અબાધ્ય અનુભવસ્વરૂપ એવું નિજસ્વરૂપ
બળી, બીજા સર્વ બાવ પ્રત્યેથી વ્યાવૃત્ત (છૂટા) થવું, કે
જેથી ફરી જન્મ-મરણનો ફેરા ન રહે. તે દેહ છોડતી વખતે
જેટલા અંશે અસંગપણું-નિમોહપણું-અધ્યાત્મ સમરસપણું-
રહે છે તેટલું મોક્ષપદ નજીક છે, એમ પરમજ્ઞાની પુરુષનો
નિશ્ચય છે.

આ દેહે કરવા યોગ્ય કાર્ય તો એક જ છે કે કોઈ પ્રત્યે રાગ અથવા કોઈ પ્રત્યે કિંચિત્ માત્ર દ્રેષ ન રહે. સર્વાત્ર સમદશા વર્તે; એ જ કહ્યાણુનો મુખ્ય નિશ્ચય છે.

પુત્રાદિ સંપત્તિમાં જે પ્રકારે આ જીવને મોહ થાય છે, તે પ્રકાર કેવળ નિરસ અને નિંદવા યોગ્ય છે. જીવ જો જરાય વિચાર કરે તો સ્પષ્ટ દેખાય એવું છે કે કોઈને વિષે પુત્રપણું ભાવી આ જીવે માહું કર્યામાં મણા રાખી નથી, અને કોઈને વિષે પિતાપણું માનીને પણ તેમજ કશું છે; કોઈ જીવ હજી સુધી તો પિતા-પુત્ર થઈ શક્યા દીઠા નથી. સૌ કહેતા આવે છે કે આનો આ પુત્ર અથવા આનો આ પિતા; પણ વિચારતાં આ વાત કોઈપણ કાળે ન બની શકે તેવી સ્પષ્ટ લાગે છે. અનુત્પન્ન એવો આ જીવ તેને પુત્રપણું ગણવો કે ગણાવવાનું ચિત્ત રહેવું એ સૌ જીવની મૂઢતા છે અને તે મૂઢતા કોઈ પણ પ્રકારે સત્સંગની ઇચ્છાવાળા જીવને ઘટતી નથી.

દેહ પ્રત્યે જેવો વસ્ત્રનો સંબંધ છે, તેવો આત્મા પ્રત્યે જેણે દેહનો સંબંધ યથાતથ્ય દીઠો છે, મ્યાન પ્રત્યે તરવારનો જેવો સંબંધ છે, તેવો દેહ પ્રત્યે જેણે આત્માનો સંબંધ દીઠો છે, અબધ્ધરૂપ આત્મા જેણે અનુભવ્યો છે તે મહા-પુરુષોને જીવન અને મરણ બન્ને સમાન છે.

પૂર્વ ઉપાર્જિત કરેલું એવું જે કંઈ પ્રારબ્ધ છે તે વેદવા સિવાય બીજો પ્રકાર નથી અને યોગ્ય પણ તે રીતે છે એમ બધી જે જે પ્રકારે જે કંઈ પ્રારબ્ધ ઉદય આવે છે તે સમપરિણામથી વેદવાં ઘટે છે.

‘જેસે કંચુક ત્યાગસે, ખિનસત નહીં ભુજંગ;’

‘દેહ ત્યાગસે જીવ પુનિ, તૈસે રહત અભંગ.’

જેમ કાંચળીનો ત્યાગ કરવાથી સર્પ નાશ પામતો નથી તેમ દેહનો ત્યાગ કરવાથી જીવ પણ અભંગ રહે છે એટલે નાશ પામતો નથી. અહીં દેહથી જીવ ભિન્ન છે એમ સિદ્ધતા કરેલી છે.

દેહ અને જીવની ભિન્નતા નથી અને દેહનો નાશ થવાથી પણ જીવનો પણ નાશ થાય છે એમ કેટલાક માને છે અને કહે છે તે માત્ર વિકલ્પરૂપ છે પણ પ્રમાણભૂત નથી; કેમકે તેઓ કાંચળીના નાશથી સર્પનો પણ નાશ થયેલો સ્મજે છે અને એ વાત તો પ્રત્યક્ષ છે કે સર્પનો નાશ કાંચળીના ત્યાગથી નથી; તેમ જ જીવને માટે છે.

દેહ છે તે જીવની કાંચળી માત્ર છે. કાંચળી જ્યાં સુધી સર્પના સંબંધમાં છે, ત્યાં સુધી જેમ સર્પ ચાલે છે, તેમ તેમ તે તેની સાથે ચાલે છે, તેની પેઠે વળે છે; અને તેની સર્વ ક્રિયાઓ સર્પની ક્રિયાને આધીન છે. સર્પે તેનો ત્યાગ કયો કે ત્યાર પછી તેમાંની એકેય ક્રિયા કાંચળી કરી શકતી નથી; જે ક્રિયામાં પ્રથમ જે જે વર્તતી હતી તે સર્વ ક્રિયાઓ માત્ર સર્પની હતી. એમાં કાંચળી માત્ર સંબંધરૂપ હતી. એમ જ દેહ પણ, જેમ જીવ ક્રમાંનુસાર ક્રિયા કરે છે તેમ વર્તે છે; ચાલે છે, બેસે છે, ઊઠે છે એ જીવરૂપ પ્રેરકથી છે; તેનો વિયોગ થવાથી કાંઈ નથી.

આ દેહનું આયુષ્ય પ્રત્યક્ષ ઉપાધિયોગે વ્યતીત થયું જાય છે, એ માટે અત્યંત શોક થાય છે અને તેનો અલ્પ કાળમાં જો ઉપાય ન કયો તો અમ જેવા અવિચારી પણ થોડા સમજવા.

પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર દેવે લખેલા દિલાસાપત્રો.

મુંબઈ ફાગણ સુદ ૧૨ ગુરુ ૧૯૪૮

ચિન્મય અંદુના સ્વર્ગવાસના ખબર વાંચી ખેદ થયો.
“જે જે પ્રાણીઓ દેહ ધારણ કરે છે, તે તે પ્રાણીઓ તે
દેહનો ત્યાગ કરે છે, એમ આપણને પ્રત્યક્ષ અનુભવ-સિદ્ધ
દેખાય છે, તેમ છતાં આપણું ચિત્ત તે દેહનું અનિત્યપણું
વિચારી નિત્ય પદાર્થના માર્ગને વિષે ચાલતું નથી, એ
શોચનીય વાતનો વારંવાર વિચાર કરવો યોગ્ય છે.”

“મનને ધીરજ આપી ઉઠાસી નિવૃત્ત કર્યે છૂટકો છે.
દિલગીરી ન કરતાં ધીરજથી તે દુઃખ સહન કરવું, એ જ
આપણો ધર્મ છે.”

“આ દેહ પણ જ્યારે ત્યારે એમ જ ત્યાગવાનો છે”
એ વાત સ્મરણમાં આવ્યા કરે છે, અને સંસાર પ્રતિ વૈરાગ્ય
વિશેષ રહ્યા કરે છે.

“પૂર્વકર્મને અનુસરી જે કંઈ પણ સુખ-દુઃખ પ્રાપ્ત
થાય તે સમાન ભાવથી વેદવું એ જ્ઞાનીની શિખામણ” સાંભરી
આવી છે તે લખી છે.

વવાણીઆ વૈશાખ વદ ૬ રવિ, ૧૬૫૨.

આર્યશ્રી માણેકચંદાદિ પ્રત્યે, -શ્રીસ્થાનભીતીથં.

શ્રી સુંદરલાલે વૈશાખ ઘડી એકમે દેહ છોડયાના ખબર
લખ્યા તે વાંચ્યા. વિશેષ કાળની માંદગી વિના, યુવાન અવ-
સ્થામાં અકસ્માત દેહ છોડવાનું બન્યાથી સામાન્યપણે ઓળ-
ખતા માણસોને પણ તે વાતથી ખેદ થયા વિના ન રહે, તો
પછી જેણે કુટુંબાદિ સંબંધસ્નેહે મૂંઝાં કરી હોય, સહવા-
સમાં વસ્યાં હોય, તે પ્રત્યે કંઈ આશ્રય ભાવના રાખી હોય

તેને ખેદ થયા વિના કેમ રહે ? આ સંસારમાં મનુષ્ય પ્રાણીને જે ખેદના અકથ્ય પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ અકથ્ય પ્રસંગ-માંના એક આ મોટો ખેદકારક પ્રસંગ છે. તે પ્રસંગમાં યથાર્થ વિચારવાન પુરુષો સિવાય સર્વ પ્રાણી ખેદવિશેષને પ્રાપ્ત થાય છે, અને યથાર્થ વિચારવાન પુરુષોને વૈરાગ્ય વિશેષ થાય છે, સંસારનું અશરણપણું, અનિત્યપણું અને અસારપણું વિશેષ દઢ થાય છે.

વિચારવાન પુરુષોને તે ખેદકારક પ્રસંગનો મૂર્છાભાવે ખેદ કરવો તે માત્ર કર્મબંધનો હેતુ બાસે છે, અને વૈરાગ્ય-રૂપ ખેદથી કર્મસંગની નિવૃત્તિ બાસે છે, અને તે સત્ય છે, મૂર્છાભાવે ખેદ કર્યાથી પણ જે સંબંધીના વિયોગ થયો છે તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને જે મૂર્છા થાય છે તે પણ અવિચારદશાનું ફળ છે એમ વિચારી વિચારવાન પુરુષો તે મૂર્છાભાવ પ્રત્યયિ ખેદને શમાવે છે, અથવા ઘણુંકરીને તેવો ખેદ તેમને થતો નથી કેઈ રીતે તેવા ખેદનું હિતકારીપણું દેખાતું નથી, અને બનેલો પ્રસંગ ખેદનું નિમિત્ત છે, એટલે તેવે અવસરે વિચારવાન પુરુષોને, જીવને હિતકારી એવો ખેદ ઉપન્ન થાય છે. સર્વસંગનું અશરણપણું, અબંધવપણું, અનિત્યપણું અને તુલ્યપણું, તેમજ અન્યત્વપણું દેખીને પોતાને વિશેષ પ્રતિબોધ થાય છે કે ‘હે જીવ ! તારે વિષે કંઈ પણ આ સંસારને વિષે ઉદ્યાદિ ભાવે પણ મૂર્છા વર્તતી હોય તો તે ત્યાગ કર, ત્યાગ કર. તે મૂર્છાનું કંઈ ફળ નથી, તે સંસારમાં ક્યારેય પણ શરણુત્વાદિપણું પ્રાપ્ત થવું નથી, અને અવિચારીપણા વિના તે સંસારને વિષે મોહ થવા યોગ્ય નથી, જે મોહ અનંત જન્મમરણનો અને પ્રત્યક્ષ ખેદનો હેતુ છે; હઃખ અને કલેશનું ખીજ છે તેને શાંત કર, તેનો

ક્ષય કર. હે જીવ ! જો વિના બીજે કોઈ હિતકારી ઉપાય નથી.' જો વગેરે ભાવિતાત્મતાથી વૈરાગ્યને શુદ્ધ અને નિશ્ચય કરે છે. જે કોઈ જીવ યથાર્થ વિચારથી જીએ છે તેને આ જ પ્રકારે ભાસે છે.

આ જીવને દેહસંબંધ હોઈને મૃત્યુ ન હોત તો આ સંસાર સિવાય બીજે તેની વૃત્તિ જોડાવાનો અભિપ્રાય થાત નહીં. મુખ્યકરીને મૃત્યુને ભયે પરમાર્થરૂપ બીજે સ્થાનકે વૃત્તિ પ્રેરી છે, તે પણ કોઈક વીરલા જીવને પ્રેરિત થઈ છે. ઘણા જીવોને તે બાહ્ય નિમિત્તથી મૃત્યુભય પરથી બાહ્ય ક્ષણિક વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ વિશેષ કાર્યકારી થયા વિના નાશ પામે છે. માત્ર કોઈક વિચારવાન અથવા સુલભભોધી કે હળુ-કર્મી જીવને તે ભય પરથી અવિનાશી, નિઃશ્રેય સત્ પદ પ્રત્યે વૃત્તિ થાય છે.

મૃત્યુભય હોત તો પણ તે મૃત્યુવૃદ્ધાવસ્થાએ નિયમિત પ્રાપ્ત થતું હોત તો પણ જેટલા પૂર્વે વિચારવાનો થયા છે તેટલા ન થાત; અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થા સુધી તો મૃત્યુનો ભય નથી જોઈને પ્રમાદસહિત વર્તત. મૃત્યુનું અવશ્ય આવવું દેખીને તથા તેનું અનિયમિતપણે આવવું દેખીને, તે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે, સ્વજનાદિ સૌથી અરક્ષણપણું દેખીને પરમાર્થ વિચારવામાં અપ્રમત્તપણું જ હિતકારી લાગ્યું અને સર્વ સંગતું અહિતકારીપણું લાગ્યું. વિચારવાન પુરુષોને તે નિશ્ચય નિઃસંદેહ સત્ય છે, ત્રણે કાળ સત્ય છે. મૂર્છાભાવનો ખેદ ત્યાગીને અસંગ-ભાવ પ્રત્યયિ ખેદ વિચારવાનને કર્તવ્ય છે.

જો આ સંસારને વિષે આવા પ્રસંગોનો સંભવ ન હોત, થાતાને અથવા પરને તેવા પ્રસંગની અપ્રાપ્તિ દેખાતી હોત, અશરણાદિપણું ન હોત તો પંચ વિષયનાં સુખસાધનનું કશું

ન્યૂનપણું પ્રાપ્તિ નહોતું એવા શ્રી ઋષભદેવ આદિ પરમ પુરુષો અને ભરત આદિ ચક્રવર્તીઓ તેનો શા કારણે ત્યાગ કરત ? એકાંત અસંગપણું શા કારણે ભજત ?

હે આર્ય માણેકચંદ આદિ ! યથાર્થ વિચારના ઓછા-પણાને લીધે, પુત્રાદિ ભાવની કલ્પના અને મૂર્છાને લીધે તમને કંઈ પણ ખેદવિશેષ પ્રાપ્ત થવો સંભવિત છે તો પણ તે ખેદનું ખેયને કંઈ પણ હિતકારી ફળ નહીં હોવાથી હિતકારી-પણું માત્ર અસંગવિચાર વિના કોઈ અન્ય ઉપાયે નથી એમ વિચારી, થતો ખેદ યથાશક્તિ વિચારથી, જ્ઞાની પુરુષોના વચનામૃતથી તથા સાધુ પુરુષના આશ્રય, સમાગમોદ્ધતિ અને વિરતિથી ઉપશાંત કરવો, એ જ કર્તવ્ય છે.

વવાણીઆ માગશર સુદ ૬ શુક્ર, ૧૯૫૩.

શ્રી માણેકચંદનો દેહ છૂટવા સંબંધી ખબર જાણ્યા.

સર્વ દેહધારી જીવો મરણ પાસે શરણ રહિત છે. માત્ર તે દેહનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રથમથી જાણી તેનું મમત્વ છેદીને નિજ સ્થિરતાને અથવા જ્ઞાનીના માર્ગની યથાર્થ પ્રતીતિને પામ્યા છે, તે જ જીવો મરણ કાળે શરણ રહિત છતાં ધણુંકરીને ફરી દેહ ધારણ કરતા નથી; અથવા મરણ કાળે દેહના મમત્વભાવનું અલ્પત્વ હોવાથી પણ નિર્ભય વર્તે છે. દેહ છૂટવાના કાળ અનિયત હોવાથી વિચારવાન પુરુષો અપ્રમાદપણે પ્રથમથી જ તેનું મમત્વ નિવૃત્ત કરવાનો અવિરુદ્ધ ઉપાય સાધે છે અને એ જ તમારે. અમારે સૌએ લક્ષ રાખવા યોગ્ય છે. પ્રીતિબંધનથી ખેદ થવા યોગ્ય છે, તથાપિ એમાં ખીન્ને કોઈ ઉપાય નહિ હોવાથી તે

ખેદને વૈરાગ્યસ્વરૂપમાં પરિણમન કરવો, એ જ વિચારવાનને કર્તવ્ય છે.

મુંબઈ, જેઠ વદ ૧૨ શનિ, ૧૯૫૩.

શ્રી ત્ર્યંબક આદિ — સાયલા.

આર્ય શ્રી સોભાગના જેઠ વદ ૧૦, ગુરુવારે સવારે કલાક ૧૦ ને ૫૦ મિનિટે દેહ મૂક્યાના સમાચાર વાંચી ઘણો ખેદ થયો છે. જેમ જેમ તેમના અદ્ભુત ગુણો પ્રત્યે દૃષ્ટિ જાય છે, તેમ તેમ અધિક અધિક ખેદ થાય છે.

જીવને દેહનો સંબંધ એ જ રીતે છે, તેમ છતાં પણ અનાદિથી તે દેહને ત્યાગતાં જીવ ખેદ પામ્યા કરે છે અને તેમાં દેહ મોહથી એકપણાની પેઠે વર્તે છે. જન્મ-મરણાદિ સંસારનું મુખ્ય બીજ એ જ છે. શ્રી સોભાગે તેવા દેહને ત્યાગતાં, મોટા મુનિઓને હલંભ એવી નિશ્ચય અસંગતાથી નિજ ઉપયોગમય દશા રાખીને અપૂર્વ હિત કર્યું છે, એમાં સંશય નથી.

× × × ×
તેમના તમારા પ્રત્યેના સંસારી વડીલપણના ખેદ વિસ્મરણ કરી, તેમણે તમારા સર્વ પ્રત્યે જે પરમ ઉપકાર કયો હોય તથા તેમના ગુણોનું જે જે અદ્ભુતપણું તમને જાણ્યું હોય, તેને વારંવાર સંભારી, તે પુરુષનો વિયોગ થયો તેનો અંતરમાં ખેદ રાખી તેમણે આરાધવા યોગ્ય જે જે વચનો કહ્યાં હોય તેનું સ્મરણ આણી, તેમાં આત્માને પ્રેરવો એમ તમો સર્વ પ્રત્યે વિનંતિ છે.

× × × ×
મોહ કરી જે સમયે ખેદ થાય તે સમયે પણ તેમના

ગુણોનું અદ્ભુતપણું સ્મરણમાં અણી, મોહથી થતો ખેદ સમાવીને ગુણોના અદ્ભુતપણાને વિરહ થયો તે પ્રકારમાં તે પ્રવર્તીવવો યોગ્ય છે.

x

x

x

ધીરજથી સર્વેએ ખેદ સમાવવો અને તેમના અદ્ભુત ગુણોનો અને ઉપકારી વચનોનો આશ્રય કરવો યોગ્ય છે.

સંસારનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ જોણું જાણ્યું છે, તેને તે સંસારના પદાર્થની પ્રાપ્તિથી કે અપ્રાપ્તિથી હર્ષ, શોક થવા યોગ્ય નથી. તો પણ એમ જણાય છે કે, સત્પુરુષના સમાગમની પ્રાપ્તિથી કંઈપણ હર્ષ અને તેમના વિયોગથી કંઈપણ ખેદ અમુક ગુણસ્થાન સુધી તેમને પણ થવા યોગ્ય છે.

‘આત્મસિષ્ષિ’ અર્થ વિચારવાની ધૃષ્ટિ હોય તો વિચારશે; પણ તે પહેલાં કેટલાક વચનો અને સહૃદયો વિચારવાનું બનશે તો ‘આત્મસિષ્ષિ’ બળવાન ઉપકારનો હેતુ થશે એમ લાગે છે.

અમારા ચિત્તમાં તો એમ આવે છે કે મુમુક્ષુ જીવને આ કાળને વિષે સંસારની પ્રતિકૂળ દશાઓ પ્રાપ્ત થવી તે તેને સંસારથી તરવા બરાબર છે. અનંતકાળથી અભ્યાસેલો એવો આ સંસાર સ્પષ્ટ વિચારવાનો વખત પ્રતિકૂળ પ્રસંગે વિશેષ હોય છે; એ વાત નિશ્ચય કરવા યોગ્ય છે.

પ્રતિકૂળ પ્રસંગ જો સમતાએ વેદવામાં આવે તો જીવને નિર્વાણ [મુક્તિ] સમીપનું સાધન છે; વ્યાવહારિક પ્રસંગોનું નિત્ય ચિત્રવચિત્રપણું છે. માત્ર કલ્પનાએ તેમાં સુખ અને કલ્પનાએ દુઃખ એવી તેની સ્થિતિ છે. અનુકૂળ કલ્પનાએ અનુકૂળ ભાસે છે, પ્રતિકૂળ કલ્પનાએ તે પ્રતિકૂળ ભાસે છે. અને

જાની પુરુષે તે બેય કલ્પના કરવાની ના કહી છે.

વિચારવાનને શોચ થટે નહીં એમ તીથ"કર કહેતા હતા.

“ નવ કાળ મૂકે કોઇને ”

(હરિગીત છંદ)

મોતી તણી માળા ગળામાં મુલ્યવંતી મલકતી,
હીરા તણા શુભ હારથી બહુ કંઠકાંતિ ઝળકતી;
આબૂપણેથી એપતા ભાગ્યા મરણને બેઠને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઇને. ૧.

મણિમય મુગટ માથે ધરીને કણ્ઠ કુંડળ નાખતા,
કાંચનકડાં કરમાં ધરી કશીએ કયાશ ન રાખતા;
પળમાં પડયા પૃથ્વીપતિ એ બાન ભૂતળ ખોઇને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઇને. ૨.

દશ આંગળીમાં માંગલિક મુદ્રા જડિત માણિક્યથી,
જે પરમ પ્રેમે પેરતા પોંચી કળા બારીકથી;
એ વેઠ વીંટી સર્વ છોડી ચાલિયા મુખ ધોઇને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઇને. ૩.

મુછ વાંકડી કરી ફાંકડા થઇ લીંબુ ધરતા તે પરે,
કાપેલ રાખી કાતરા હરકોઇના હૃદયમાં હરે;
એ સાંકડીમાં આવિયા છટકયા તજ મહુ સોઇને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઇને. ૪.

એ ખંડના અધિરાજ જે ચંડે કરીને નીપળ્યાં,
ગ્રહાંડમાં બળવાન થઇને ભૂપ ભારે ઉપળ્યાં;
એ ચતુર ચઢી ચાલિયા હોતા નહોતા હોઇને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઇને. ૫.

જે રાજનીતિ નિપુણતામાં ન્યાયવંતા નિવડયા,
 અવળા કર્યે જેના બધા સવળા સદા પાસા પડયા;
 એ ભાગ્યશાળી ભાગિયા ખટપટો સૌ ખોઇને,
 જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઇને. ૬.
 તરવાર બહાદુર ટેક ધારી પૂર્ણતામાં પેખિયા,
 હાથી હુણે હાથે કરી એ કેસરી સમ દેખિયા;
 એવા ભલા બડવીર તે અંતે રહેલા રાઇને,
 જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઇને. ૭.

ધંડર, માર્ગશીર્ષ વદ ૦)) ગુરુ ૧૯૫૫.

યથાર્થ જોઇએ તો શરીર એ જ વેદનાની મુર્તિ છે. સમયે-સમયે જીવ તે દ્વારા વેદના જ વેદે છે. કવચિત્ શાતા અને પ્રાયે અશાતા જ વેદે છે. માનસિક અશાતાનું મુખ્યપણું છતાં તે સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાનને જણાય છે. શારીરિક અશાતાનું મુખ્યપણું સ્થૂળ દષ્ટિવાનને પણ જણાય છે. જે વેદના પૂર્વે સુદૃઢ બંધથી જીવે બંધન કરી છે, તે વેદના ઉદય સંપ્રાપ્ત થતાં ઇંદ્ર, ચંદ્ર, નાગેંદ્ર કે જિનેંદ્ર પણ રોકવાને સમર્થ નથી. તેનો ઉદય વેદવો જ જોઇએ. અજ્ઞાનદષ્ટિ જીવો ખેદથી વેદે તો પણ કંઈ તે વેદના ઘટતી નથી કે જતી રહેતી નથી. સદૃદષ્ટિવાન જીવો શાંતભાવે વેદે તો તેથી વેદના વધી જતી નથી. પણ નવીન બંધનો હેતુ થતી નથી. પૂર્વની, બળવાન નિર્જરા થાય છે. આત્માર્થીને એ જ કર્તવ્ય છે, કે 'હું' શરીર નથી પણ તેથી ભિન્ન એવો જ્ઞાયક આત્મા છું, તેમ નિત્ય શાશ્વત છું, આ વેદના માત્ર પૂર્વ કર્મની છે, પણ મારું સ્વરૂપ નાશ કરવાને તે સમર્થ નથી, માટે મારે ખેદ કર્તવ્ય જ નથી'—એમ આત્માનું અનુપ્રેક્ષન હોય છે.

મુખ્ય, બીજા અપાડ વદ ૧૦, ૧૯૪૯.

શારીરિક વેદનાને દેહનો ધર્મ જાણી અને ખાંધેલાં એવાં કર્મોતું ક્ષણ જાણી સમ્યક્ પ્રકારે અહિંયાસવા યોગ્ય છે. ઘણી-વાર શારીરિક વેદનાતું ક્ષણ વિશેષ-વર્તીતું હોય છે, ત્યારે ઉપર જો કહ્યો છે તે સમ્યક્ પ્રકાર રૂડા જીવોને પણ સ્થિર રહેવો દઢજી થાય છે, તથાપિ હૃદયને વિષે વારંવાર તે વાતનો વિચાર કરતાં અને આત્માને નિત્ય અછેદ, અભેદ, જરા, મરણાદિ ધર્મથી રહિત ભાવતાં, વિચારતાં કેટલીક રીતે તે સમ્યક્ પ્રકારનો નિશ્ચય આવે છે. મોટા પુરુષોએ અહિંયાસેલા એવા ઉપસર્ગ તથા પરિપક્વના પ્રસંગોની જીવમાં સ્મૃતિ કરી તે વિષે તેમને રહેલો અખંડ નિશ્ચય તે ફરી ફરી હૃદયમાં સ્થિર કરવા યોગ્ય જાણવાથી જીવને તે સમ્યક્ પરિણામ ક્ષિ-ભૂત થાય છે. અને વેદના, વેદનાના ક્ષયકાળે નિવૃત્ત થયે ફરી તે વેદના કોઈ કર્મોતું કારણ થતી નથી. વ્યાધિરહિત શરીર હોય તેવા સમયમાં જીવે જો તેનાથી પોતાનું જીવનજી જાણી, તેનું અનિત્યાદિ સ્વરૂપ જાણી તે પ્રત્યેથી મોહ મમત્વાદિ ત્યાગ્યાં હોય તો તે મોટું શ્રેય છે; તથાપિ તેમ ન બન્યું હોય તો કંઈ પણ વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયે તેવી ભાવના ભાવતાં જીવને નિશ્ચય એવું ધણું કરી, કર્મબંધન થતું નથી. અને મહાવ્યાધિની ઉત્પત્તિકાળે તો દેહનું મમત્વ જીવે જરૂર ત્યાગી, જ્ઞાની પુરુષના માર્ગની, વિચારણાએ વર્તીવું, એ રૂડો ઉપાય છે. જો કે દેહનું તેવું મમત્વ ત્યાગવું કે ઓછું કરવું એ મહાદુષ્કર વાત છે, તથાપિ જેને તેમ કરવા નિશ્ચય છે તે વહેલે-મોડે ફલિભૂત થાય છે.

इति ह्युभयम् ॥

